

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ประเทศไทยได้เริ่มมีการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจที่เป็นทางการ เมื่อปี พ.ศ. 2504 ซึ่งเป็นปีเริ่มต้นของแผนพัฒนาประเทศระยะยาว อันได้แก่ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ในขณะนั้นสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจยังเป็นสังคมนานาชาติเพื่อการยังชีพ ประชากรของประเทศไทยรายได้ต่อหัวคนละ 2,100 บาท ต่อปี หลังจากนั้นระบบเศรษฐกิจได้ขยายตัวในระดับสูงอย่างต่อเนื่อง ในอัตราเฉลี่ยร้อยละ 7.8 ต่อปี เป็นเวลากว่า 30 ปี ทำให้รายได้ต่อหัวของประชากรในปี พ.ศ. 2538 เพิ่มขึ้นถึง 32 เท่า เป็น 68,000 บาทต่อปี ซึ่งทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของประชากรหลุดพ้นจากกลุ่มประเทศ “รายได้ต่ำ” ตามความหมายของธนาคารโลกมาอยู่ในกลุ่มประเทศ “รายได้ปานกลาง” ความเจริญทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วนี้ช่วยลดภาวะความยากจนของประเทศ จากสัดส่วนประชากรยากจนร้อยละ 57 ในปี พ.ศ. 2507 เหลือเพียงร้อยละ 13.7 ในปี 2535 รวมทั้งโครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศได้เปลี่ยนแปลงไปจากเศรษฐกิจแบบเกษตรกรรมไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรมและบริการมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2504 ผลผลิตมาจากภาคเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และบริการเป็นสัดส่วนร้อยละ 32 20 และ 42 ตามลำดับ ในปี พ.ศ. 2538 สัดส่วนเปลี่ยนไปเป็นร้อยละ 12 37 และ 51 ตามลำดับ และทางด้านการจ้างงานสัดส่วนแรงงานในภาคเกษตร ซึ่งมีสูงถึงร้อยละ 83 ของกำลังแรงงานในปี พ.ศ. 2504 ลดลงเหลือเพียงร้อยละ 58 ในปี พ.ศ. 2537

การพัฒนาประเทศที่ผ่านมาเชื่อว่าประสบความสำเร็จเสียทั้งหมด การเน้นการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจคืออุตสาหกรรมได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ปัญหาความเหลื่อมล้ำหรือช่องว่างของรายได้ของประชากร เกิดความไม่สมดุลมากยิ่งขึ้นในระดับรายได้ระหว่างประชากรในกรุงเทพฯ กับประชากรในภูมิภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นภาคที่ยากจนมากที่สุด สัดส่วนของความยากจนของเกษตรกรเมื่อเทียบกับคนจนทั่วประเทศสูงขึ้นจากร้อยละ 74 ในปี พ.ศ. 2531 เป็นร้อยละ 75.6 ในปี พ.ศ. 2535 การกระจายโอกาสและผลประโยชน์ของการพัฒนายังไม่เป็นธรรมและทั่วถึง ทั้งนี้ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจยังกระจุกอยู่ในส่วนกลางไม่กระจายสู่ภูมิภาคและชนบทเท่าที่ควร ซึ่งมีสาเหตุมาจากการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมเป็นไปอย่างรวดเร็วและส่วนใหญ่ในภูมิภาคขยายตัวต่ำมาก การปรับโครงสร้างการเกษตรยังไม่กว้างขวางพอที่จะช่วยยกระดับรายได้ของเกษตรกร ทั้งการกระจายโครงสร้างพื้นฐานไปสู่ภูมิภาคยังไม่เพียงพอและทั่วถึงจึงยังไม่สามารถตอบสนองความต้องการของนักลงทุนในภูมิภาค ประกอบกับการพัฒนา

เมืองในภูมิภาคยัง ไม่มีความพร้อมในการเป็นฐานเศรษฐกิจรองรับการลงทุนและการจ้างงานได้ การที่ภาคอุตสาหกรรมยังกระจายไปสู่ภูมิภาคไม่ทั่วถึง และขาดความเชื่อมโยงและเกี่ยวพันต่อภาคเกษตรในชนบทได้ก่อให้เกิดปัญหาการอพยพจากชนบทเข้าสู่เมืองมาหางานทำสูงขึ้น โดยเฉพาะในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑล และในเมืองใหญ่ ซึ่งทำให้เกิดปัญหาสังคมอื่นๆ ตามมา โดยเฉพาะปัญหาของสถาบันครอบครัวเริ่มอ่อนแอและเกิดความเสื่อมโทรมทางจิตใจ การพัฒนาเศรษฐกิจที่รวดเร็วและความสำเร็จของนโยบายประชารัฐมีผลทำให้ครอบครัวเล็กกลง และเปลี่ยนจากสังคมชนบทที่มีการอยู่ร่วมกันและพึ่งพากันมาเป็นสังคมที่ต้องต่อสู้ดิ้นรนมากขึ้น ความสัมพันธ์ของสมาชิกในครอบครัวเปลี่ยนไปในทิศทางที่ก่อให้เกิดปัญหาสังคมต่างๆ เช่น ปัญหาเด็กและเยาวชน ปัญหายาเสพติด โสเภณี รวมทั้งปัญหาโรคเอดส์และปัญหาความปลอดภัยในชีวิต ทรัพย์สิน ทั้งองค์กรทางสังคมอ่อนแอ ขาดการรวมพลังให้มีบทบาทและมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาสังคมต่างๆ ที่เกิดขึ้น และยังขาดกลไกการวางแผนระบบความสัมพันธ์ที่มีการพึ่งพากันและกันในกลุ่มชนชั้นต่างๆ ในสังคม ทำให้ไม่สามารถสร้างเครือข่ายทางสังคมมาป้องกันและรองรับปัญหาดังกล่าว นอกจากนี้ความเจริญเศรษฐกิจที่เน้นค่านิยมทางวัตถุมากเกินไป ก่อให้เกิดปัญหาความเสื่อมโทรมทางจิตใจ ความหย่อนยานทางศีลธรรม สังคมขาดระเบียบวินัย นำมาซึ่งความขัดแย้งและการเอาเปรียบระหว่างกลุ่มคนต่างๆ ซึ่งไม่เอื้อประโยชน์แก่ผู้ด้อยโอกาสทางสังคม

ปัญหาที่สำคัญประการหนึ่ง คือ ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การนำทรัพยากรมาใช้อย่างเร่งด่วนเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจ โดยขาดการอนุรักษ์และฟื้นฟูที่เหมาะสมได้นำไปสู่ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติที่มีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น ความต้องการที่ดินเพื่อเป็นที่ทำกินและที่อยู่อาศัย ซึ่งเพิ่มขึ้นตามการเพิ่มของประชากร การใช้ที่ดินที่ไม่ถูกต้องเหมาะสมตามศักยภาพของพื้นที่และสมรรถนะของดิน ยิ่งเป็นตัวเร่งให้เกิดความเสื่อมโทรมมากขึ้น มีการขยายตัวของการใช้น้ำทั้งในภาคเกษตรและอุตสาหกรรม รวมถึงชุมชนที่ขาดการดูแลและควบคุมด้านผลกระทบต่อคุณภาพน้ำ นอกจากนี้ปัญหาความขัดแย้งความต้องการใช้ทรัพยากรระหว่างภาคเศรษฐกิจ ชุมชน และกลุ่มบุคคลที่แนวโน้มรุนแรงขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2538)

หลังจากที่ประเทศไทยเริ่มนโยบายจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เมื่อปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน ประเทศกำลังอยู่ในช่วงของแผนพัฒนาฉบับที่ 8 แผนพัฒนาเศรษฐกิจทั้ง 8 ฉบับ มีการมุ่งเน้นประเด็นการพัฒนาที่ต่างกัน ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1-2-3-4 เน้นการสร้างสาธารณูปโภค สาธารณูปการ เพื่อเป็นการพัฒนาความจำเป็นขั้นพื้นฐาน นำไปสู่การผลิตสินค้าเพื่อทดแทนการนำเข้า และเน้นการพัฒนาชุมชนเมืองที่มีความพร้อมในด้านต่างๆ อยู่แล้ว เช่น ทรัพยากร แรงงาน อื่นๆ ก่อให้เกิดความได้เปรียบ

ในการสร้างความเจริญ จนกระทั่งถึงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5-6 มุ่งเน้นการพัฒนาชนบทยากจน (ในสมัย พลเอกเปรม ติณสูลานนท์) เพื่อต้องการยกระดับความเจริญรายได้ของคนในชนบทให้ใกล้เคียงกับ ประชากรในเมือง ขยายการพัฒนาอุตสาหกรรมสู่ภูมิภาค สร้างทำเรื่อน้ำล็กแหลมลบบัง ตามโครงการ พัฒนาชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก และศูนย์อุตสาหกรรมในเขตภูมิภาค

ตามแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7-8 มุ่งเน้นการผลิตเพื่อการส่งออกเป็นสำคัญ ระดมทรัพยากร ภายในประเทศทั้งวัตถุดิบ แรงงาน และอื่นๆ มุ่งผลิตเพื่อการส่งออก ทำให้เศรษฐกิจของประเทศ เพื่อองฟูตามลำดับ ประชากรอพยพโยกย้ายเข้าสู่เขตเมืองเพื่อหางานทำทอดทิ้งชนบทที่ล้าหลัง ยากจน และแห้งแล้ง จนกระทั่งถึงระยะเศรษฐกิจถดถอยในปี 2540 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันส่งผลให้แรงงาน จากภาคอุตสาหกรรมและบริการอพยพกลับถิ่นฐานเดิม เพื่อประกอบอาชีพทางการเกษตรมากขึ้น

ชนบทของประเทศไทยประสบปัญหาเรื่องการผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาหน้าที่ใช้ในการอุปโภค บริโภค และการเพาะปลูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งยังมีหมู่บ้านแห้งแล้ง ข้าซากหรือแล้งวิกฤตเกิดขึ้นเป็นประจำ หมู่บ้านเหล่านี้ขาดแหล่งน้ำธรรมชาติโดยเฉพาะแม่น้ำ ลำคลอง หนอง บึง ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ได้ ทั้งยังขาดแคลนระบบการชลประทานประเภทต่างๆ ที่จะช่วยแก้ปัญหาเรื่องของทรัพยากรน้ำในชนบทได้ทั่วถึง

ปัญหาเรื่องขาดแคลนทรัพยากรน้ำในชนบทเป็นเรื่องที่รัฐบาลทุกยุคทุกสมัยให้ความสำคัญ โดยเฉพาะมีหน่วยงานที่รับผิดชอบหลายๆ หน่วยงานที่ได้รับจัดสรรงบประมาณเพื่อแก้ปัญหา สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.) เป็นหน่วยงานหนึ่งซึ่งได้รับมอบหมายให้แก้ปัญหาการจัดหา ทรัพยากรน้ำในชนบท รพช. ได้รับการจัดสรรงบประมาณแผ่นดินมาทำการขุดเจาะบ่อน้ำบาดาล สร้างอ่างเก็บน้ำขนาดเล็กเพื่อหมู่บ้านในชนบทอยู่อย่างต่อเนื่องทุกปี (ดูตารางประกอบ)

ตารางที่ 1 งบประมาณค่าก่อสร้างอ่างเก็บน้ำและบ่อน้ำบาดาลของ รพช.

(หน่วย : ล้านบาท)

ปี พ.ศ.	การจัดการแหล่งน้ำ	งบประมาณสำหรับ สร้างอ่างเก็บน้ำ	งบประมาณสำหรับ สร้างบ่อน้ำบาดาล
2538	ระบบส่งน้ำอ่างฯ ฝ่ายและบ่อน้ำบาดาล	250	15.3
2539	ระบบส่งน้ำอ่างฯ ฝ่ายและบ่อน้ำบาดาล	320	18.7
2540	ระบบส่งน้ำอ่างฯ ฝ่ายและบ่อน้ำบาดาล	380	32.3
2541	ระบบส่งน้ำอ่างฯ ฝ่ายและบ่อน้ำบาดาล	269	16.9
2542	ระบบส่งน้ำอ่างฯ ฝ่ายและบ่อน้ำบาดาล	220	15.6

ที่มา : สำนักงาน รพช. (2542)

รัฐได้ทุ่มเททั้งงบประมาณ เครื่องไม้เครื่องมือ เทคนิคต่างๆ ในการจัดหา จัดสร้างแหล่งน้ำ ทั้งบ่อบาดาล อ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก ขนาดกลาง เพื่อแก้ปัญหาภาวะการขาดแคลนทรัพยากรน้ำใน ชนบทตลอดมา ประเด็นปัญหาที่พบคือ สาธารณูปโภค สาธารณูปการ ที่รัฐจัดสร้างให้แก่ประชาชน เหล่านี้ที่ผ่านมาขาดการประสานงานระหว่างรัฐ ประชาชน องค์กรต่างๆ ในสังคม ที่จะช่วยดูแล บำรุงรักษาให้สาธารณูปโภค สาธารณูปการเหล่านี้อยู่ในสภาพที่ใช้งานได้ตลอดไป จากสภาพการณ์ ที่ปรากฏพบว่าบ่อน้ำบาดาล ส่วนใหญ่ขาดการดูแลเอาใจใส่จากประชาชน เหลือเป็นจำนวนน้อยที่ ยังใช้งานได้ อ่างเก็บน้ำตามหมู่บ้านก็เช่นเดียวกัน ขาดการดูแลเอาใจใส่บูรณะซ่อมแซม หลายแห่ง ชำรุด รกร้างหรือดินเงินจนไม่สามารถเก็บกักน้ำได้อีกต่อไป สิ่งเหล่านี้บ่งชี้ถึงความสูญเปล่าทั้ง งบประมาณแผ่นดินและโอกาสที่ประชาชนที่เป็นเกษตรกรจะได้ใช้ประโยชน์

ประเด็นปัญหาที่การศึกษานี้ให้ความสนใจเป็นพิเศษคือ

- 1) มีวิธีการอย่างไรหรือทำอย่างไรที่จะทำให้ประชาชนมีจิตสำนึก ให้ความสำคัญของ สาธารณูปโภค สาธารณูปการเหล่านี้
- 2) จะมีการสร้างความรู้ ความเข้าใจ ความตระหนักเรื่องของทรัพยากรน้ำส่วนรวมได้อย่างไร (Common - pool resources) เพื่อให้ทุกคนได้ใช้ประโยชน์ และช่วยกันดูแลรักษา
- 3) การจัดสร้างองค์กรของชุมชน เพื่อช่วยกันดูแลรักษาสมบัติส่วนรวม ช่วยกันใช้ ช่วยกัน รักษาจะจัดทำได้อย่างไร
- 4) มีเทคนิค หรือวิธีการอะไรบ้าง เพื่อการปลูกจิตสำนึกแก่เยาวชน ประชาชนให้เห็นถึง ความสำคัญของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม
- 5) การดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ควรจะทำอย่างไร

1.2 วัตถุประสงค์ในการศึกษา

- 1) เพื่อศึกษาการรวมกลุ่มของประชาชนในการดูแลรักษาทรัพยากรน้ำส่วนรวม บ่อน้ำบาดาล และอ่างเก็บน้ำขนาดเล็กประจำหมู่บ้าน
- 2) เพื่อศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการรวมกลุ่มประชาชนในการดูแลรักษาบ่อน้ำบาดาล และอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก
- 3) เพื่อศึกษาและเสนอแนะแนวทางในการสร้างความเข้มแข็งของประชาชนในการ ดูแลรักษาทรัพยากรน้ำส่วนรวม

1.3 ขอบเขตในการศึกษา

1.3.1 พื้นที่ที่ใช้ในการศึกษา ประกอบด้วยพื้นที่ 3 ตำบล คือ ตำบลแม่ปะ แม่มอก และ ตำบลเวียงมอก มีหมู่บ้านรวม 16 หมู่บ้าน ในเขตอำเภอเถิน จังหวัดลำปาง (ดูแผนที่) เหตุผลในการเลือกพื้นที่ดังกล่าว เนื่องจากเป็นบริเวณที่ขาดแคลนแหล่งน้ำธรรมชาติ รัฐได้ดำเนินการช่วยเหลือจัดหาแหล่งน้ำอุปโภคบริโภค และเพื่อการเกษตร โดยการเจาะบ่อบาดาลในหมู่บ้านต่างๆ รวม 62 แห่ง และมีการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก จำนวน 24 แห่ง

1.3.2 ขอบเขตเนื้อหา

- 1) บริบทของการจัดการรวมกลุ่มผู้ดูแลรักษาทรัพยากรน้ำส่วนรวม บ่อบาดาล อ่างเก็บน้ำ 3 ตำบล ตำบลแม่ปะ ตำบลแม่มอก และตำบลเวียงมอก
- 2) ปัญหาอุปสรรคในการรวมกลุ่มในการดูแลรักษาบ่อบาดาลและอ่างเก็บน้ำ จะต้องมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง การสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยให้ประชาชนมีความรู้ ความเข้าใจ ความสามารถ และสร้างจิตสำนึกในการดูแลรักษาบ่อบาดาลและอ่างเก็บน้ำ
- 3) ข้อเสนอแนะแนวทางในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในการดูแลรักษาบ่อบาดาลและอ่างเก็บน้ำ ให้ประชาชนที่ได้รับผลประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรน้ำส่วนรวมจัดตั้งกลุ่ม เลือกประธานกลุ่ม เற்றுญิก เลขากลุ่มขึ้นมา ดูแลทรัพยากรน้ำส่วนรวมเหล่านั้น ประธานกลุ่มไม่จำเป็นต้องเป็นผู้นำชุมชนก็ได้ ไม่ใช่ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรือ อบต. จะเป็นใครก็ได้ที่สามารถจัดการปกป้อง ดูแลรักษาผลประโยชน์ให้ทุกคนได้รับผลประโยชน์เท่าๆ กัน ไม่ใช่ผลประโยชน์ไปตกกับบุคคลใดบุคคลหนึ่ง กลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือผู้ที่มีอิทธิพลมีอำนาจ
- 4) แนวทางในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน เน้นรูปแบบและกระบวนการในการจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาดูแลทรัพยากรน้ำส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ

1.4 แนวความคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง และวรรณกรรมปริทัศน์

1.4.1 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทย

วัฒนธรรมชุมชนไทยปัจจุบันให้ความสำคัญในลักษณะที่เป็นวัฒนธรรมพึ่งตนเอง ทั้งในด้านความคิดที่มีภูมิปัญญาของตนเอง ด้านเศรษฐกิจที่มีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพหรือเกษตรพอเพียง และวัฒนธรรมอันมีประเพณี พิธีกรรมต่างๆ เป็นของตนเอง มีวัฒนธรรมการช่วยเหลือซึ่งกันและกันให้ความสำคัญกับชุมชนเหนืออำนาจรัฐ (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอฟาร, 2538) หมู่บ้าน

เป็นองค์กรที่หล่อเลี้ยงความรู้สึกของชุมชนไว้ หากหมู่บ้านล่มสลาย ความเป็นชุมชนก็หมดสิ้นไป ปัญหาการไร้ที่ทำกินของชาวบ้านเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดการอพยพออกจากชุมชน เพื่อไปหางานทำ ในเขตเมือง ตามสถานบริการ โรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น

คุณลักษณะสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนไทย เชื่อกันว่าเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่นำไปสู่การพัฒนาที่ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ ดังที่ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2529) ได้เสนอแนวทางการพัฒนาที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งไว้ 6 ประการ คือ

- 1) เน้นการพัฒนาแบบกลุ่มมีการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีใช้การพัฒนาที่มุ่งเน้นการแข่งขันต่อสู้และทำลายล้างอย่างเช่นกระแสการพัฒนาปัจจุบัน
- 2) เน้นการสร้างจิตสำนึกแบบชุมชนให้เกิดขึ้น โดยเน้นเรื่องของประสบการณ์ร่วม เช่น ประวัติของหมู่บ้าน วัฒนธรรมของหมู่บ้าน เพื่อสร้างความรัก ความหวงแหน เอกลักษณ์ ความเป็นตัวของตัวเองและการเคารพในตัวเองให้เกิดขึ้น
- 3) มีกระบวนการผลิตซ้ำหรือต่อยอดจากจิตสำนึกแบบชุมชนผ่านปัญญาท้องถิ่น นักวิชาการ ผู้อาวุโสในท้องถิ่นนักพัฒนาเพื่อสืบทอดจิตสำนึกของชุมชนจากคนรุ่นหนึ่ง ไปยังอีกรุ่นหนึ่ง
- 4) จะต้องมีการรวมกลุ่ม รวมตัวของชาวบ้านในรูปของการจัดองค์กร เช่น สหกรณ์ สมาพันธ์ เพื่อเป็นสื่อกลางในการติดต่อกับสถาบันภายนอกชุมชน
- 5) จะต้องมีการประสานทางวัฒนธรรมระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้านกับกลุ่มคนอื่นๆ ในสังคมและต่างสังคม เพื่อสร้างเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน
- 6) ชุมชนจะต้องมีความสัมพันธ์และใกล้ชิดกับธรรมชาติดูแลรักษา มิใช่ทำลายล้างธรรมชาติอย่างเช่นกระแสการพัฒนาปัจจุบัน

1.4.2 แนวคิดการพัฒนาชุมชน

การพัฒนาชุมชนที่มีความหมายที่กว้างกว่ากิจกรรมของกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย เพราะความคิดและความต้องการที่จะดำเนินการพัฒนาชุมชนในปัจจุบัน ได้ขยายตัวมากไปกว่ากิจกรรมของรัฐที่วางแผนและสั่งการจากส่วนกลางไปสู่ส่วนภูมิภาค หรือจากจังหวัดสู่หมู่บ้านและหน่วยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชนมีทั้งหน่วยงานรัฐ เอกชน ในสภาพของมูลนิธิ องค์กรเอกชน หรือแม้กระทั่งองค์กรชุมชน ยังครอบคลุมไปถึงการพัฒนาเมือง การพัฒนาชนบท การพัฒนาชุมชนพื้นที่สูง หรือแม้แต่การพัฒนาเฉพาะกิจเฉพาะพื้นที่เช่น แหล่งชุมชนแออัด แหล่งพัฒนาตนเองหรือนิคมพัฒนาตนเองหรือพื้นที่ที่ประชาชนอพยพมาอยู่ใหม่ เป็นต้น ซึ่งกระบวนการวิชานี้จะเน้นไปที่การพัฒนาชนบทเป็นสำคัญทั้งพื้นที่ราบและพื้นที่สูง ดังนั้นในตอนนี้อย่างจะกล่าวถึงการพัฒนาชุมชน

โดยสากลแล้วความหมายการพัฒนาชุมชนกับการศึกษานอกโรงเรียนมักจะมี ความหมายใกล้เคียงกัน โดยต่างก็มุ่งไปที่กระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์อย่างต่อเนื่องและผสมผสานกัน แต่สำหรับในประเทศไทยแล้ว ต่างมองว่ากิจกรรมทั้งสองประเภทแยกไม่ออกก็ตาม ได้มีนักปราชญ์ หลายท่านต่างให้คำจำกัดความของคำว่า พัฒนาชุมชนดังต่อไปนี้

เบทเทน (T.R.Batten,1969) กล่าวว่าการพัฒนาชุมชนเป็นกระบวนการที่มุ่งกระตุ้นและ ส่งผลให้มีการปรับปรุงสภาพเศรษฐกิจ สังคมของชุมชนให้ดีขึ้น

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2523) ได้ให้ทัศนะว่าการพัฒนา คือการเปลี่ยนแปลง ทิศทางใน ทางที่ดีขึ้นนั้น คือต้องมีการวางแผนเพื่อให้แน่ใจว่าจะจัดกิจกรรมใดให้บรรลุเป้าหมายในขอบเขต และระยะเวลาที่กำหนด

การพัฒนาชุมชนเป็นการที่มุ่งปรับปรุงคุณภาพชีวิตของประชาชนและชุมชนให้ดีขึ้น ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคม โดยเน้นการพึ่งตนเองการตอบสนองความจำเป็นพื้นฐานและ การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของประชาชน

อย่างไรก็ตามในเรื่องของชุมชนหมู่บ้าน ชูศักดิ์ วิทยภัค (2538) ได้ให้ความเห็นว่า ชุมชนหมู่บ้านมีองค์ประกอบที่สำคัญสองประการคือ ประการแรกเป็นหน่วยทางพื้นที่ (Geographical Unit) และประการที่สองเป็นหน่วยทางสังคม (Social Unit) ทั้งสององค์ประกอบมีนัยสำคัญอย่างยิ่ง ต่อศักยภาพในการจัดการทรัพยากรของหมู่บ้าน นอกจากนี้ Potter (1976 อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยภัค) ได้ให้ความเห็นว่า หมู่บ้านเป็นลักษณะของการรวมกลุ่ม โดยมีเอกลักษณ์ทางสังคมของกลุ่มบ้าน และถือกรรมสิทธิ์ร่วมกันในทรัพยากรส่วนร่วม ชาวบ้านจะมีการตัดสินใจร่วมกัน เพื่อจัดการด้าน ต่างๆ ของชุมชนหมู่บ้าน ลักษณะที่พบเห็นในหมู่บ้านไทยภาคเหนือ คือ มีรูปแบบของกิจกรรม แลกเปลี่ยนตอบแทนซึ่งกันและกัน รวมกลุ่มกันทำกิจกรรมของหมู่บ้าน มีความรู้สึกผูกพันรักใคร่ กับชุมชนหมู่บ้านของตน

1.4.3 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชน

ป่าชุมชนกลายเป็นแนวคิดสำคัญในปัจจุบันที่มุ่งเน้นการจัดการทรัพยากรป่าไม้ อันเป็น การทำทนายแนวคิดในการจัดการป่าไม้แบบตะวันตกที่เข้ามาครอบงำการบริหารจัดการป่าไม้ของ ไทยมากกว่า 100 ปี ที่มองป่าเป็นเพียงองค์ประกอบทางเศรษฐกิจและชีวภาพเท่านั้น แนวคิดป่าชุมชน ยังได้สั่นคลอนแนวทางการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในการจัดการทรัพยากรอีกด้วย ป่าชุมชนเป็นตัวอย่าง ของระบบทรัพยากรส่วนรวมที่ดำรงอยู่อย่างมีชีวิตชีวาและเกิดขึ้นใหม่ตลอดเวลาท่ามกลางกระแส ความขัดแย้งและความพยายามเข้าควบคุมการจัดการป่าของรัฐ (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และคณะ, 2541)

ป่าชุมชน ได้แก่ กิจการป่าไม้อะไรๆ ก็ตามที่ประชาชนมีส่วนร่วมตั้งแต่การปลูกป่าหรือ การจัดการป่าประจำหมู่บ้านในท้องที่ซึ่งขาดแคลนไม้ใช้สอยหรือของป่า จนกระทั่งถึงการปลูก

ต้นไม้ในไร่นาหรือสวนป่ารายย่อยเพื่อขายไม้เป็นรายได้ รวมถึงกิจกรรมในครัวเรือนที่ใช้วัสดุป่าไม้ เป็นวัตถุดิบและกิจกรรมของหมู่บ้านหรือชุมชนในป่า

อุดมการณ์ป่าชุมชนถึงแม้ว่าจะเป็นอุดมการณ์ คั้งเดิมแต่ก็มีการผลิตใหม่ โดยเฉพาะในการบริบทของสังคมปัจจุบันในบริเวณที่มีความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรสูง ชาวบ้านจะปกป้องสิทธิตามประเพณีของตนเองในการผลิตซ้ำอุดมการณ์คั้งกล่าว ในบางกรณีชาวบ้านได้ปรับอุดมการณ์ คั้งเดิมให้สอดคล้องกับระบบราชการมากขึ้น มีการจัดตั้งองค์กรเพื่อรักษาป่า เช่น กรรมการหมู่บ้าน สภาพตำบล เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่อง อุดมการณ์ ป่าชุมชน เกิดขึ้น ภายใต้การโยงยัดระหว่างป่า และชุมชน อันเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นภายใต้ปัจจัยสำคัญ 8 ประการ คือ

- 1) ชุมชนมีลักษณะความเป็นชุมชนสูง
- 2) ทรัพยากรอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์
- 3) มีผลประโยชน์ร่วมกัน
- 4) มีจิตสำนึกในการรักษาป่า และจิตสำนึกที่เกิดขึ้น 4 ประการ ได้แก่ จิตสำนึกที่เกิดขึ้นตามประเพณีความเชื่อและการผลิตซ้ำอุดมการณ์สืบทอดกันมา จิตสำนึกที่เกิดจากความจำเป็นในการรักษาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชน จิตสำนึกที่เกิดจากการต่อต้านการรุกรานจากภายนอก จิตสำนึกที่เกิดจากภัยแล้ง
- 5) มีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง
- 6) มีการจัดตั้งองค์กรประชาชน
- 7) มีจารีตของการจัดการทรัพยากร ซึ่งถือว่าทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน
- 8) มีการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม ข้อเสนอที่สำคัญในการศึกษาป่าชุมชนเป็นการปฏิรูปโครงสร้างอำนาจการจัดการป่าของรัฐ โดยการรับรองสิทธิชุมชนให้มีฐานะเป็นสิทธิที่ถูกต้องตามกฎหมายและการสนับสนุนการจัดการทรัพยากรชุมชน โดยรัฐ (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และคณะ, 2541)

1.4.4 แนวคิดในการจัดการทรัพยากรส่วนรวม (Common-pool resources)

ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของปัญหาน้ำเน่าเสีย อากาศเสีย ป่าไม้ถูกทำลาย รวมทั้งความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่ถูกนำมาใช้ประโยชน์ ปัญหาเหล่านี้จะเกิดขึ้นมากในทรัพยากรที่ใช้ร่วมกัน หรือเรียกว่า ทรัพยากรส่วนรวม (Common-pool resources หรือ CPR) แนวความคิดในเรื่องนี้ได้มีการศึกษาที่อธิบายโดยอาศัยหลักการพื้นฐานและคุณสมบัติจากมิติเศรษฐศาสตร์ ในแง่มุมของสิทธิและปัญหาทรัพยากรธรรมชาติประเภทที่

ต้องใช้ร่วมกัน ซึ่ง สุธาวัลย์ เติญไทย (2538) ได้ศึกษาโดยใช้แนวคิดเศรษฐศาสตร์นิเวศในการวิเคราะห์เงื่อนไขของการร่วมมือจัดการทรัพยากรส่วนรวม และรูปแบบการกำหนดสิทธิในทรัพยากร

มีประเด็นที่น่าสนใจว่า เหตุใดระบบทรัพยากรส่วนรวมคนจึงร่วมมือกันจัดการทรัพยากร ทั้งที่แรงจูงใจน่าจะเป็นเรื่องแต่ละคนจะรักษาผลประโยชน์ของตนเองไว้ให้มากที่สุด รวมทั้งพยายามตัดดวงผลประโยชน์ไว้ให้มากที่สุดด้วย และสถานการณ์ก็จะกลายเป็นเรื่องของสมบัติสาธารณะ (Open access) อย่างไรก็ตามในการศึกษาเรื่องนี้ คำตอบคือ การร่วมมือในการจัดการทรัพยากรเป็นเงื่อนไขที่ให้ผลประโยชน์มากกว่าการที่ต่างคนต่างแย่งกันใช้ทรัพยากร โดยปราศจากการร่วมมือกัน โดยที่เวลาและค่านิ่งถึงประโยชน์ในระยะยาวเป็นปัจจัยสำคัญ เช่น การรวมกลุ่มตั้งเป็นองค์กรหรือกลุ่มอนุรักษ์ป่าของชุมชนในหลายๆ พื้นที่ เพื่อป้องกันบุกรุกทำลายนอกรัฐเข้ามายึดครองพื้นที่จากพวกเขาไป

เรื่องของสิทธิเข้ามามีบทบาทอยู่ไม่น้อย เนื่องจากสิทธิเป็นกรอบที่จะมารองรับผลตอบแทนหรือประโยชน์ที่จะได้รับในระยะยาว ซึ่งหากขาดซึ่งสิทธิแล้วผลตอบแทนต่างๆ จะเป็นเพียงแค่ว่าในระยะสั้นเฉพาะหน้าเท่านั้น นอกจากนี้ยังพบว่าความร่วมมือขึ้นอยู่กับความไว้วางใจและพฤติกรรมที่มีมาในอดีตที่สร้างชื่อเสียงให้เป็นที่น่าเชื่อถือ แต่หากความร่วมมือมีน้อยก็จะมีผลตอบแทนได้แต่อาจไม่พอที่จะทำให้เกิดความร่วมมือต่อไปได้

รูปแบบการกำหนดสิทธิในทรัพยากร โดยทั่วไปจะกำหนดความเป็นเจ้าของและการมีสิทธิในทรัพยากร ซึ่งเรื่องนี้ สุธาวัลย์ เติญไทย (2538) ได้ให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า สิทธิในทรัพยากรแบ่งได้ 2 ระดับใหญ่ๆ คือ ระดับปฏิบัติการและระดับวางนโยบายและการจัดการ โดยที่ระดับปฏิบัติการ หมายถึง สิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ส่วนสิทธิในระดับวางนโยบายและการจัดการ หมายถึง สิทธิ 3 ประเภท คือ สิทธิในการจัดการ สิทธิในการจำกัดผู้ใช้ประโยชน์ และสิทธิในการถ่ายโอนผลประโยชน์และถ่ายโอนสิทธิในทรัพยากรด้วย

อย่างไรก็ดี รูปแบบการกำหนดสิทธิในทรัพยากรประเภทส่วนรวม (Common property regime) อาจไม่จำเป็นจะต้องเป็นเจ้าของทรัพยากรเสมอไป แต่อาจเป็นผู้มีสิทธิครอบครองในการใช้การจัดการ และจำกัดการใช้ในบางกรณี ทรัพยากรบางประเภท รัฐอาจเป็นเจ้าของอยู่ แต่ถ่ายโอนสิทธิ 3 ประเภท คือ สิทธิในการใช้ การจัดการ และการจำกัดการใช้ไปให้กลุ่มคนหรือชุมชนที่อยู่กับทรัพยากรนั้นๆ มีการศึกษาเกี่ยวกับระบบชลประทานราษฎรพบว่า ชุมชนมีแนวโน้มที่จะจัดสรรการใช้และมีการจัดการระบบที่มีประสิทธิภาพสามารถกระจายน้ำได้ทั่วถึงกว่าระบบการชลประทานที่จัดทำโดยรัฐ เนื่องจากชุมชนเข้าใจถึงปัญหาและมีข้อมูลในพื้นที่ดีกว่ารัฐ ดังนั้นในขณะที่ทรัพยากรอาจจะยังเป็นของรัฐอยู่ แต่สิทธิในการใช้และการดูแลจัดการอาจจะโอนให้กับชุมชนได้

โดยสรุป ในสังคมที่มนุษย์ยังมีความเห็นแก่ตัวอยู่นั้นทรัพยากรประเภทที่ต้องใช้ร่วมกัน (Common-pool resources) มีแนวโน้มที่จะถูกใช้ไปในทางที่เสื่อมโทรม หากไม่มีเงื่อนไขที่เหมาะสม ความอยู่รอดของมนุษย์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับการแข่งขันที่จะอยู่รอดอย่างเฉียวเท่านั้น แต่ในความเป็นจริงแล้วความร่วมมือกันเป็นสิ่งจำเป็นที่สุด เงื่อนไขที่เหมาะสมสามารถทำให้การจัดสรรทรัพยากรประเภทที่ต้องใช้ร่วมกันเป็นไปในทางที่ร่วมมือกันได้ โดยที่เงื่อนไขขั้นพื้นฐานที่สุด คือ การมีสิทธิในทรัพยากร ซึ่งเป็นตัวกำหนดความเป็นเจ้าของหรือกำหนดว่าใครสามารถได้รับประโยชน์หรือสามารถจะจัดการจัดสรรประโยชน์จากทรัพยากรนั้นได้อย่างไร ปัจจุบันนโยบายของรัฐที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในทรัพยากรมีการกำหนดแบบศูนย์รวมอยู่ที่รัฐแต่ผู้เดียว ไม่ได้เป็นเงื่อนไขที่จะทำให้เกิดการใช้และดูแลรักษาทรัพยากรนั้นอย่างเหมาะสมได้สำหรับเงื่อนไขที่ดี คือ ควรจะมีการกระจายสิทธิไปยังผู้ใช้ประโยชน์และผู้เกี่ยวข้องโดยตรงกับทรัพยากร

1.4.5 การมีส่วนร่วม

การพัฒนาในอดีตที่ผ่านมาภาพรวมมีการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นหลายด้าน เป็นรูปธรรมมากขึ้น ประชากรมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ในด้านอำนาจความสะดวก เช่น ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา และด้านสาธารณสุข ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปัญหาสังคม และปัญหาความยากจน จึงต้องปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ กลยุทธ์ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยให้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่การวิเคราะห์ทำแผนประเมินผลการปฏิบัติงาน

การมีส่วนร่วมของประชาชน คือ ที่ประชาชนพัฒนาความสามารถในการจัดการควบคุมการผลิตเพื่อให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสังคม ความหมายการมีส่วนร่วมของประชาชนในการปกครองในระบบประชาธิปไตยให้ประชาชนพัฒนาความรู้ สติปัญญา ความสามารถในการตัดสินใจด้วยตนเอง

ปัจจุบันการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา ได้มีการยอมรับในการปฏิบัติพัฒนา กระบวนการมีส่วนร่วมจะสำเร็จขึ้นอยู่กับประชาชน ในชุมชนต้องมีส่วนร่วม มีวัตถุประสงค์ชัดเจน

ความหมายของการมีส่วนร่วมมีความหมายหลากหลายแตกต่างกันไป ดังทีนเรศ สงเคราะห์สุข (2541) และยุวัฒน์ วุฒิเมธี (2526) ได้อธิบายการมีส่วนร่วมของประชาชนในลักษณะกระบวนการพัฒนาตั้งแต่ต้นจนจบ ได้แก่ การวิจัย การวางแผน การตัดสินใจ การดำเนินการ การบริหารการติดตาม และการประเมินผล

ลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา ประชาชนต้องเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการปฏิบัติงาน โดยมีนักพัฒนาหรือนักวิชาการจากภายนอกส่งเสริมสนับสนุนข้อมูลข่าวสาร เทคโนโลยี กระบวนการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการพัฒนามี 5 ระดับ คือ

- 1) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการค้นปัญหา การพิจารณาปัญหาและจัดลำดับความสำคัญของปัญหา

- 2) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการค้นหาสาเหตุของปัญหา
- 3) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการค้นหาและพิจารณาแนวทาง วิธีการในการแก้ปัญหา
- 4) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหา
- 5) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการประเมินผลของกิจกรรมการพัฒนาลักษณะการมีส่วนร่วม

ของประชาชนในการพัฒนาโดยทั่วไป ประชาชนเข้าร่วมกระบวนการตัดสินใจ เสียสละทรัพยากรต่าง ๆ เช่น แรงงาน วัสดุ เงิน เข้าร่วมเป็นผลประโยชน์ในการพัฒนา การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ การมีส่วนร่วมในการดำเนินการและการมีส่วนร่วมของชุมชนในผลประโยชน์

การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนที่เป็นทางตรงหรือทางอ้อมเป็นกระบวนการสื่อสาร คือ สมาชิกทุกคนในชุมชนมีความสามารถมีโอกาสสื่อความหมาย ทำให้ชุมชนสามารถแยกแยะความต้องการพัฒนาสนใจร่วมกัน นำไปสู่การร่วมดำเนินการเพื่อบรรลุเป้าหมาย

ปัจจัยส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการพัฒนาจะต้องมีปัจจัยที่เอื้ออำนวยหรือมีส่วนให้แก่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน โดยนักพัฒนาต้องมีความเข้าใจในเนื้อหากระบวนการทำงานแบบมีส่วนร่วมของประชาชน และประชาชนต้องเป็นผู้ตัดสินใจเริ่มกิจกรรมของตนเอง การได้รับการสนับสนุนจากภายนอกในด้านต่างๆ เช่น เทคนิควิทยากร ข้อมูลข่าวสาร การประสานงาน และอุปกรณ์ที่จำเป็น

ปัจจัยของการมีส่วนร่วมของประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา ระบบการเมือง การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขสำคัญ เป็นโครงสร้างระดับใหญ่ในสังคม คือ การให้สิทธิในความเป็นพลเมืองไทย ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา สภาพเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และกายภาพ ที่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม การกระจายอำนาจในการตัดสินใจให้แก่ประชาชนในการกำหนดกิจกรรมพัฒนา

เทคนิคการกระตุ้นให้ประชาชนมีส่วนร่วม หมายถึง ทำให้เกิดความรู้สึกผูกมัดต่อเรื่องนั้น และมีส่วนในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของตนเอง การมีส่วนร่วมของประชาชน มี 2 ลักษณะ ในลักษณะแรก กรณีมีสถานการณ์เร่งด่วนเกิดขึ้นในชุมชน การมีส่วนร่วมจะเกิดขึ้นได้เร็ว ประชาชนมีจิตสำนึกที่จะแก้ปัญหาร่วมกัน ลงมือปฏิบัติในสถานการณ์จริง ที่สำคัญทำให้งานประสบความสำเร็จ คือ การพัฒนาข้อมูลข่าวสาร การจัดบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่าย และการประสานงานกับมวลชน

ปัญหาอุปสรรคที่มีต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา ทบตวนววรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ปัญหาส่วนใหญ่ที่พบค่านโยบายของรัฐ ปัญหาโครงสร้างทางสังคม ปัญหาด้านเงินทุน ปัญหาจากการดำเนินงานของรัฐ และเป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน คือ การครอบงำโดยรัฐและกลุ่มบุคคลต่างๆ ที่เรียกว่าการพัฒนาที่จัดการให้แก่ประชาชน ถึงแม้รัฐ

จะเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมไปสนับสนุนกิจกรรมตามแต่เจ้าหน้าที่ของรัฐจะกำหนด คือ เป็นผู้สนับสนุน และเป็นผู้ยินยอมตามรัฐกำหนด

1.4.6 แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชน – ประชาสังคม

เกิดขึ้นจากการวิพากษ์ระบบของ “ภาครัฐ” และ “ภาครัฐกิจเอกชน” มีบทบาทในการชี้แนะหรือครอบงำความคิดการพัฒนาสังคม คนส่วนมากในสังคมมีส่วนร่วมในการตัดสินใจน้อยในการพัฒนาและกิจกรรมสาธารณะ เป็นการมองเห็นจุดอ่อนของประชาธิปไตยแบบตัวแทนกลุ่มผลประโยชน์ จะมีการเรียกร้องอุดหนุนว่างโดยการส่งเสริมให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาร่วมการตัดสินใจในนโยบาย

ได้มีแนวคิดที่ถือว่าชุมชน – ประชาสังคม เป็นกลุ่มองค์กร สมาคม ฯลฯ เป็นโครงสร้างกึ่งกลางปัจเจกบุคคล แนวคิดการปฏิเสธรัฐขนาดใหญ่ มีบทบาท มีอำนาจทำการแทนสังคมแทบทุกเรื่องและไม่ชอบในสิทธิปัจเจกชนจนสุดขีด ไม่สนใจห่วงสังคม อยากให้มีปัจเจกชนรวมกันเป็นกลุ่มที่มุ่งทำอะไรที่ใหญ่กว่า กว้างขวางขึ้นไป และเน้นการรวมตัวของผู้ใกล้ชิด เป็นลักษณะส่วนบุคคลค่อนข้างสูง เช่น ครอบครัว วัด บ้าน โรงเรียน ต่อมาเบอร์เกอร์และนิวเฮาส์ กล่าวถึงชุมชนละแวกเพื่อนบ้านเป็นสิ่งที่สำคัญทั้งคนจนและคนร่ำรวย และเป็นสิ่งสำคัญสำหรับคนทุกชาติ ภาษา วัฒนธรรม ชุมชนจะต้องมีการหลากหลาย ไม่จำเป็นต้องสนิทกันเสมอไป อาจทำให้สูญเสียเสรีภาพความเป็นส่วนตัว

แนวคิดในนักวิชาการไทย โดยเฉพาะประเวศ วะสี (2539) เสนอแนวคิดชุมชน – ประชาสังคมว่า สังคมไทยภาคส่วนหลักของสังคมที่มีความเข้มแข็งและมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างมาก คือ ภาครัฐกับภาคเอกชน ซึ่งปรากฏการณ์นี้ทำให้สังคมขาดแคลนดุลยภาพและเกิดความล้มเหลวในการพัฒนาของประชาชนหรือภาคสังคม จึงเสนอการเกื้อหนุนให้ภาคประชาชนสังคมมีความเข้มแข็งและเกิดดุลยภาพทางสังคมขึ้น “สังคมนาอนุภาพ”

ธีรยุทธ บุญมี และอเนก เหล่าธรรมทัศน์ (2541) การแก้ปัญหาพื้นฐานสังคม ควรให้ความสำคัญกับพลังที่สามของสังคม ถ้าสังคมโดยรวมเข้มแข็ง นักธุรกิจ นักวิชาชีพ นักศึกษา ชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจกัน ปัญหาต่างๆ ที่เป็นพื้นฐานก็จะสามารถเปลี่ยนแปลงได้ ถ้าสังคมเข้มแข็งจะมีลักษณะของการกระจายพลังทางสังคมของคนที่มาหลากหลายอาชีพและทุกภูมิภาคทั่วประเทศ

ชูชัย ศุภวงศ์ (2540) ให้ความหมายประชาสังคมที่กลมกลืนกับบริบทสังคมไทยว่า การที่ผู้คนในสังคมเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพปัญหาในสังคมที่สลับซับซ้อนยากแก่การแก้ไข มีวัตถุประสงค์ร่วมกันซึ่งนำไปสู่การก่อจิตสำนึกร่วมกัน มารวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือองค์กรไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชน หรือภาคทางสังคม (ประชาชน) ในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกัน เพื่อร่วมแก้ไขปัญหาหรือกระทำการบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ ทั้งนี้ด้วยความรักความสมานฉันท์ ความเอื้ออาทรต่อกันภายใต้ระบบการจัดการโดยมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย

ความเป็นชุมชนและประชาสังคม อนุชาติ พวงสำลี และวีรบุรุษ วิสารทสกุล (2541) ได้สรุปความเป็นชุมชนและประชาสังคมภายใต้กระแสการสร้างชุมชนขึ้นใหม่ จะพบว่า “ชุมชน” ในประชาคมนี้นี้หมายถึง ชุมชนแห่งสำนักที่มีสมาชิกต่างเป็นส่วนหนึ่งของระบบโดยรวม มีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้นเป็นพื้นฐานระบบคุณค่าเก่า เป้าประสงค์ใหม่ของการเข้ามาทำงานร่วมกัน คำว่าประชาสังคมหรือชุมชนมีลักษณะแตกต่างกันไป ความเป็นชุมชนมีลักษณะเป็นพลวัตที่บุคคลและกลุ่มคนต่างมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่สนใจร่วมกัน มีความสัมพันธ์และตัดสินใจร่วมกัน “ความเป็นชุมชน” หรือ “ความเป็นประชาคม” ซึ่งเป็นรากฐานที่สำคัญของสังคม เป็นกลุ่มที่มีความผูกพันเอื้ออาทรต่อกัน เป็นความรักความเอื้ออาทรของคนในสังคม

นอกจากนี้ อนุชาติ พวงสำลี และวีรบุรุษ วิสารทสกุล (อ้างแล้ว) ได้สรุป “ประชาสังคม” เป็นแนวทางในการเรียนรู้ถึงความเป็นชุมชนดังนี้

- 1) มีความหลากหลาย เช่น ความหลากหลายในการรวมตัว พื้นที่ รูปแบบกิจกรรม ประเด็นความสนใจของปัญหา
- 2) มีความเป็นชุมชน จะต้องมียोजनाบริเวณหรือบริบทขนาดใหญ่ที่เชื่อมโยงติดต่อกัน มีการรวมตัวด้วยความรัก ความผูกพัน ความเอื้ออาทร ความสนใจ
- 3) บนสำนึกสาธารณะ มีจิตสำนึกเป็นพลเมืองของสังคมแห่งการเรียนรู้
- 4) มีกิจกรรมความต่อเนื่อง บนพื้นฐานกระบวนการรวมกลุ่มด้วยพื้นฐานแห่งการเรียนรู้จากการปฏิบัติร่วมกัน มีความต่อเนื่องและยั่งยืน
- 5) มีเครือข่ายในการติดต่อสื่อสาร โดยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้สื่อสารเครือข่าย เป็นกลุ่มประชาสังคมแบบยั่งยืน
- 6) ชุมชนประชาสังคม เป็นการศึกษาชุมชนในลักษณะการเคลื่อนไหว มีการประสานงานการรวมกลุ่มขนาดเล็กจนถึงกลุ่มใหญ่ในระดับประเทศ เพื่อผลักดันในเชิงนโยบายที่ร่วมกันพัฒนาชุมชนประชาสังคมให้เกิดความเข้มแข็ง

ปัจจัยที่ทำให้เกิดประชาสังคม

จากการศึกษาของมันทนา สามารถ (2543) ได้สรุปปัจจัยที่ทำให้เกิดประชาสังคมคือ

- 1) ทุนวัฒนธรรมชุมชนที่ศึกษาวัฒนธรรม ความช่วยเหลือ เอื้ออาทร ความไว้น้ำใจเชื่อใจกัน มีวัฒนธรรมประเพณีชุมชน อยู่อย่างฉันทันทีพี่น้องไม่หวาดระแวง เนื่องจากทุนวัฒนธรรมพิสูจน์ถึงความดีในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นคราบหลนองหญ่ปล้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ตำบลคอนคลัง จังหวัดราชบุรี ซึ่งเป็นรูปธรรมแสดงให้เห็นถึงการเชื่อใจผู้นำก่อให้เกิดความเชื่อถือต่อกัน
- 2) สำนึกของสาธารณะ มีสำนึกสาธารณะค่อนข้างสูง การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การทำงานอาชีพ ไม่ว่าจะเป็นการลงแขก ดำนา เกี่ยวข้าว การช่วยเหลือกันเพื่อแก้ปัญหาภัยพิบัติ

เนื่องจากน้ำท่วม การช่วยเหลือในการดูแลรักษาซึ่งกันและกัน มีสำนึกของการพึ่งตนเองสูง การร่วมแรงกันทำฝาย ถนนในตำบล ชุมชน ผลที่ได้จากการทำกิจกรรมเป็นประโยชน์แก่ชุมชน

3) ผู้นำมีความเข้มแข็งและหลากหลาย นักวิชาการจำนวนมากเชื่อว่าภาวะการนำมีบทบาทผลักดันการพัฒนาชุมชนในสังคมไทยที่เชื่อการนำในลักษณะผู้นำเดี่ยว ผู้นำเป็นผู้ควบคุมระเบียบสังคม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ผู้นำที่ดีคือคนที่มีคุณธรรม หมายถึง คนซื่อสัตย์ เสียสละ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม มีวิสัยทัศน์ มีประสบการณ์ เป็นคนกว้างขวางสามารถร่วมมือได้ ทั้งภายในภายในและนอกชุมชน ผู้นำที่ดีจะต้องมีความหลากหลาย มีวิสัยทัศน์การบริหารและการจัดการที่เป็นประชาธิปไตย มีวิสัยทัศน์ตำบลที่มีความเข้มแข็ง แกนนำชุมชนต้องเป็นผู้มองการณ์ไกลที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ให้ชาวบ้านยอมรับเข้าร่วมกิจกรรม สามารถในการพัฒนากระบวนการทำงานที่เน้นการประสานกับภายนอกและเน้นการมีส่วนร่วมของมวลชน

4) กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญ การเสริมสร้างความเป็นประชาสังคมให้แก่ตำบลคือ กระบวนการเรียนรู้ให้แก่ชุมชนเป็นการยกระดับชุมชนด้วยกัน กระบวนการเรียนรู้ การสนทนาอย่างไม่เป็นทางการ การมีส่วนร่วมในกิจกรรม และการเข้าร่วมบริหารกิจกรรมของชุมชน เวทีการสนทนาอย่างไม่เป็นทางการของชุมชน เป็นเวทีพบปะของชาวบ้าน เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข่าวสารต่าง ๆ หลาย ๆ ด้าน

5) การมีส่วนร่วมของชุมชน ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดในตำบลคือ การมีประชากรเพิ่มขึ้น เจือจางทางเศรษฐกิจชุมชน มีการประกอบอาชีพหลากหลาย ความจำเป็นการมีส่วนร่วมของชุมชนเข้มข้มขึ้น การมีส่วนร่วมแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ การเข้าร่วมกิจกรรมของตำบล การเข้ารับผลประโยชน์ในกิจกรรม ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกิจกรรมชุมชนด้านสวัสดิการ การสงเคราะห์ กองทุนตำบลใดที่มีกิจกรรมหลากหลายก็จะรองรับการมีส่วนร่วมของมวลชนในทางกว้าง การมีส่วนร่วมบางครั้งก็เกิดความต้องการของประชาชน เช่น ความขัดแย้งในเรื่องต่างๆ ชาวบ้านที่สนับสนุนแต่ละฝ่ายยอมรับข้อสรุปได้เพราะทำเพื่อประโยชน์ของชุมชน

6) การแบ่งปันผลประโยชน์ระหว่างกัน สภาพสังคมมีการเปลี่ยน การเข้าร่วมกิจกรรมในชุมชน การประสานร่วมมือระหว่างกลุ่มหมู่บ้านและตำบล โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ของชุมชนส่วนรวมเป็นหลัก กิจกรรมใจชุมชนกระทำร่วมกัน ผลตอบแทนกลับไปสู่ชุมชนโดยตรง เป็นผลประโยชน์ของหมู่บ้านหรือตำบล เป็นประโยชน์กับสมาชิกของกลุ่มกิจกรรมให้สังคมโดยส่วนรวม ประเภทของกิจกรรมโดยตรง กลุ่มเศรษฐกิจ กองทุนและกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรการทำนาและกลุ่มสหกรณ์ประเภทต่างๆ ฯลฯ การแบ่งผลประโยชน์ที่ไม่ชัดเจนนำไปสู่ปัญหาการขัดแย้งในชุมชน ทำให้ชุมชนไม่เข้าร่วมกิจกรรม

7) การสนับสนุนจากภายนอก เป็นปัจจัยที่มีความสำคัญในด้านแหล่งเงินทุน แหล่งความรู้ เป็นการกระตุ้นให้เกิดการรวมตัวของชุมชน บุคคลภายนอกเข้ามามีบทบาทในตำบล ส่วนราชการ ภาคเอกชนมีความสัมพันธ์ที่หลากหลาย การเข้าร่วมสนับสนุนแบบเบ็ดเสร็จ การเข้ามาเสนอความคิด กิจกรรม การสนับสนุนงบประมาณ กำลังคน เทคนิคและวิชาการ ส่วนมากอยู่ในส่วนราชการและองค์กรพัฒนาเอกชน อีกลักษณะหนึ่ง การเข้าร่วมสนับสนุนชุมชนไปขอความร่วมมือสนับสนุนจากส่วนราชการ เอกชน และนักการเมือง

1.4.7 แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชนเข้มแข็ง

ชุมชนเข้มแข็ง คือ ชุมชนชนบทจำเป็นต้องพัฒนาเสริมสร้างสมรรถนะ ความเข้มแข็งของตนเองขึ้นให้ทัดเทียมกับพลังทำลายทางเศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรม จากกระแสโลกาภิวัตน์กับระบบชนชั้นนำใหม่ – นายหน้า เรื่องการเกษตรก็มุ่งแต่ผลักดันผันแปรให้เป็นการพัฒนาเชิงธุรกิจอุตสาหกรรมใหญ่ ใช้เทคโนโลยีสูงๆ ภาพของมวลชาวนาไรชาวนารายย่อยเป็นเพียงตัวชี้วัดถึงความด้อยในการพัฒนาแล้ว ซึ่งจะต้องขจัดออกไป ด้วยเหตุนี้เองการล่มสลายของชุมชนชนบทและความจนยากไร้ของมวลเกษตรกรที่ต้องทิ้งครอบครัวถิ่นฐานเข้าเมืองเพื่อหางานทำ กระบวนการเรียนรู้เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในโลกของการพัฒนาเปลี่ยนแปลง จึงยังมีการกิจที่จะต้องสรรสร้างสมรรถนะทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมของชุมชนขึ้นมา อย่างน้อยจากฐานต้นทุนชีวิต ฐานการพัฒนาชีวิตและสังคม ประกอบเป็นเกณฑ์คุณค่าและกระบวนการเชื่อมโยงสร้างสรรค์ทางสังคมและวัฒนธรรมอันหนึ่งอันเดียวกัน

ฐานต้นทุนชีวิต ได้แก่ เรื่องของที่ดิน ป่า ไร่นา แหล่งน้ำ อากาศ ทรัพยากร ความหลากหลายในทางชีวภาพทั้งพืชและสัตว์ ซึ่งธรรมชาติได้ประทานให้มาเพื่อดำรงชีวิตของมวลมนุษยและสัตว์โลกทั้งหลาย มิใช่มีคุณค่าเป็นเพียงวัตถุดิบหรือสินค้าที่ซื้อขายในท้องตลาดประพตปฏิบัติกัน

ในวัฒนธรรมทุนอุตสาหกรรมนิยมของตะวันตกกำลังระบอบเข้าสู่สังคมไทย ภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ทำให้เกิดผลการสูญเสียทรัพยากรอันล้ำค่าและสภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม อันดับแรกของการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนคือ จะต้องทุ่มเทมวลความพยายามบูรณะฟื้นฟูฐานต้นทุนชีวิตเป็นประการสำคัญ บรรดาผู้คนในชุมชนเองจะต้องมีการปลูกฝังเรียนรู้สร้างจิตสำนึกในคุณค่าของชีวิต การฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีที่เคยให้ความเคารพยกย่องธรรมชาติ ตามศรัทธาความเชื่อถือของชุมชนอันหลากหลายพัฒนาคุณภาพชีวิต เรื่องการบริโภค โภชนาการ สุขภาพ พละนาမ်ย ครอบครัว สังคม สภาพแวดล้อม ฯลฯ เป็นการเสริมสร้างคุณภาพชีวิต ดุลยภาพชีวิตมีความหมายเป็นพลวัตให้เกิดพลังกายพลังใจและปัญญาความคิด

การพัฒนาชีวิตและสังคม อย่างเช่น การออม การลงทุนชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์อุปโภคบริโภค ฯลฯ เป็นการเรียนรู้กระตุ้นให้เกิดการประดิษฐ์คิดค้น ทั้งในด้านเศรษฐกิจและสังคม

เทคโนโลยี การประยุกต์ใช้อย่างสมดุลสอดคล้องกับการดำรงคงอยู่ของฐานต้นทุนชีวิต และฐานคุณภาพชีวิต

1.4.8 หมู่บ้าน หน่วยกิจกรรมขนาดเล็ก

แนวคิดเรื่องหมู่บ้าน ชุมชนหรือท้องถิ่น ได้นำมาใช้ในการอธิบายการจัดชั้นของพื้นที่ซึ่งมีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมต่าง ๆ แต่บางครั้งยังมีกลุ่มขนาดเล็กกว่าหมู่บ้าน ได้แก่ กลุ่มเครือข่าย กลุ่มเพื่อนบ้านใกล้เคียงร่วมทำกิจกรรม นอกจากนี้ในกิจกรรมบางประเภทมีหลายหมู่บ้านหรือหลายชุมชนมาทำกิจกรรมร่วมกัน

สำหรับภาพลักษณ์ของหมู่บ้านชนบทในประเทศกำลังพัฒนา ซึ่งชูศักดิ์ วิทยาก็ค (2538) ได้ให้ความเห็นว่า หมู่บ้านของชาวชนบทเป็นภาพของระบบความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกัน ซึ่งกลุ่มคนเหล่านั้นมีความสัมพันธ์กันในหลายๆ ด้านของวิถีการดำรงชีวิต แนวทางดังกล่าวก่อให้เกิดความสำคัญที่ทำให้เกิดความแตกต่างจากชุมชนหรือหมู่บ้านอื่น ๆ ดังนั้น หมู่บ้านจึงเป็นสถาบันหลักที่ให้ความมั่นคงปลอดภัยแก่สมาชิก มีการทำกิจกรรมร่วมกันและมีความร่วมมือซึ่งกันและกัน รวมทั้งการรวมกลุ่มของคนในชุมชน

ในอดีต สถาบันหมู่บ้านสามารถสร้างแนวทางค่านิยมใช้ควบคุมความประพฤติของคนในชุมชน แก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งในด้านต่างๆ รวมทั้งปัญหาการเอารัดเอาเปรียบของคนในชุมชน ต่อมาในระยะหลังๆ มีการนำเอาระบบตลาดเข้าไปใช้เพื่อการตัดสินใจทำกิจกรรมต่างๆ มีการพึ่งพาสถาบันหมู่บ้านน้อยลง ชาวบ้านหันมาลงทุนเป็นการส่วนตัวและมุ่งผลประโยชน์ระยะสั้นจากทรัพยากรที่มีอยู่ในหมู่บ้าน กฎระเบียบแนวปฏิบัติในหมู่บ้านมีการเปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจของคนบางกลุ่ม ส่งผลกระทบต่อระบบปฏิสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้าน เกิดปัญหาการเอารัดเอาเปรียบและฉวยโอกาส ระบบการช่วยเหลือเฉพาะกลุ่ม (พรรคพวก) รวมทั้งการแสวงหาผลประโยชน์มีผลต่อการตัดสินใจของผู้นำชุมชนในการแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อตนเอง

นอกจากนี้ ชูศักดิ์ วิทยาก็ค (2538) ยังได้อธิบายและสรุปประเด็นสำคัญของหมู่บ้านว่า ในการรวมกลุ่มกัน โดยยึดเอาเอกลักษณ์ทางสังคมของหมู่บ้าน และการมีกรรมสิทธิ์ร่วมกันในทรัพยากรส่วนรวม ชาวบ้านจะมีการจัดการและตัดสินใจร่วมกัน สำหรับหมู่บ้านไทยภาคเหนือมีรูปแบบของกิจกรรมแลกเปลี่ยนตอบแทนซึ่งกันและกัน รวมกลุ่มทำกิจกรรมของหมู่บ้าน และมีความรู้สึกใคร่ใคร่ในชุมชนหมู่บ้านของตน

ได้มีการศึกษาเกี่ยวกับการทำกิจกรรมร่วมกันในลักษณะของการเอาแรงหรือเอามือ (ภาคเหนือเรียกการเอามือ - เอว้น) ปัจจุบันกิจกรรมดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก อันเป็นผลมาจากอำนาจรัฐที่แทรกตัวผ่านเข้าไปทางกระบวนการพัฒนาชนบท ทำให้การร่วมแรงร่วมใจเปลี่ยนรูปแบบไปเป็นลักษณะของการแลกเปลี่ยนในระบบตลาด ซึ่งระบบความสัมพันธ์แบบช่วยเหลือเกื้อกูลตาม

แบบเครือข่ายคิดน้อยลงไป ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมาจากภายนอก ผลพวงจากการพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ธุรกิจการค้า ภาวะหนี้สิน ความร่อยหรอของทรัพยากร สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ในการผลิต การร่วมแรงร่วมใจตามแบบดั้งเดิมก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย ถึงแม้ว่ารัฐจะได้นำเอาแนวทางการพัฒนาชนบทที่เน้นความสามัคคีของหมู่บ้าน แต่ขณะเดียวกันกลับมุ่งเน้นความเป็นปัจเจกชนนิยมและการแข่งขันตามอุดมการณ์พัฒนาของรัฐ ซึ่งมีความขัดแย้งกันในตัวของมันเอง

อย่างไรก็ดี การเปลี่ยนแปลงรูปแบบความร่วมมือร่วมใจในสังคมหมู่บ้านไทย อันเป็นผลมาจากระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่เข้ามามีบทบาทในความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้าน ในลักษณะของครัวเรือนชนบท ซึ่งเป็นหน่วยทางเศรษฐกิจ การซื้อขายสินค้าตามระบบตลาดมากขึ้น ชาวชนบทเริ่มละทิ้งปฏิสัมพันธ์โดยผ่านกลไกของตลาด เกิดผลกระทบตามมามากมาย เช่น การสูญเสียทรัพยากรป่าไม้ การขายแรงงาน การแก่งแย่งในการใช้ทรัพยากร ซึ่งเดิมมีลักษณะที่เป็นการจัดการร่วมกัน จากเหตุผลดังกล่าว ประชาชนไม่อาจคาดหวังว่าจะได้รับความร่วมมือและตอบแทนจากเพื่อนบ้าน เช่นแต่ก่อน กิจกรรมที่เกิดจากการร่วมแรงร่วมใจแบบสองต่อสองเปลี่ยนแปลงไป โดยอาศัยกฎระเบียบมาบังคับผลประโยชน์ที่แต่ละคนจะได้รับมา จากกฎระเบียบที่ยอมรับร่วมกันในชุมชนผลกระทบจากระบบเศรษฐกิจแบบตลาดทำให้ชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะในภาคเหนือเปลี่ยนแปลงไป การอ้างสิทธิ์เหนือทรัพยากรซึ่งเป็นฐานการผลิตของหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ แหล่งน้ำ ที่ดิน ซึ่งเป็นทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน หมู่บ้านก็ทำหน้าที่จัดการร่วมแบบใหม่ที่เกี่ยวข้องกับการใช้และบำรุงรักษาทรัพยากรของส่วนรวม ไม่ว่าจะเป็นป่าต้นน้ำ ป่าไม้ใช้สอยของชุมชน อ่างเก็บน้ำ บ่อบาดาล หรืออื่น ๆ โดยที่ลักษณะทางเศรษฐกิจแบบใหม่นี้ ทำให้เกิดรูปแบบความร่วมมือแบบใหม่ที่แตกต่างกันไปจากบรรทัดฐานความร่วมมือแบบดั้งเดิม ทำให้หมู่บ้านเปลี่ยนรูปแบบไปเป็นหน่วยของพื้นที่ที่ต้องรับผิดชอบในการรักษากฎระเบียบมาตรฐานพฤติกรรมของสมาชิกชุมชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เดียวกัน เพื่อเป็นหลักประกันต่อความยั่งยืนและความอุดมสมบูรณ์ของหมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ของหมู่บ้านเกิดมาจากความจำเป็นที่จะต้องมีการครอบครองทรัพยากรธรรมชาติ (Shigetomi, 1992)

หมู่บ้านในฐานะหน่วยกิจกรรมขนาดเล็กทำหน้าที่เพื่อการจัดการทรัพยากรส่วนรวมนั้น สิ่งสำคัญที่ถือว่าเป็นกลไกในการควบคุมการใช้ทรัพยากรคือ สถาบัน ซึ่งในที่นี้หมายถึง กฎระเบียบ ข้อตกลงที่สังคมสร้างขึ้น เพื่อกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกชุมชนกับทรัพยากรปรับเปลี่ยนมาเป็นผลประโยชน์ที่ต้องการครอบครองเป็นกรรมสิทธิ์ในหมู่บ้าน สถาบันหมายรวมถึง กลุ่มปัทสถาน กฎ ระเบียบ ข้อตกลงที่ชุมชนร่วมกันสร้างขึ้นมา เพื่อกำหนดมาตรฐานของพฤติกรรมของสมาชิกหรือกลุ่มคนในชุมชน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าสถาบันเป็นที่รวมของสิ่งที่เป็นกิจกรรมร่วมกัน อาจมีระบบการลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืนกฎระเบียบ ดังนั้นสถาบันจึงเป็นกฎ กติกา ของสังคม

แบบแผนพฤติกรรมที่เรียกว่าการตอบแทนซึ่งกันและกัน เป็นพฤติกรรมที่มีลักษณะต่อเนื่องของกลุ่มบุคคลที่อยู่บนพื้นฐานของความคาดหวังในพฤติกรรมของกันและกัน ที่มีใช้การแลกเปลี่ยน ลักษณะความสัมพันธ์แบบตอบแทนซึ่งกันและกัน แต่ละคนให้ความร่วมมือช่วยเหลือกัน แต่ถ้าพฤติกรรมของแต่ละคนตั้งอยู่บนเงื่อนไขของการแลกเปลี่ยนเช่น การแลกเปลี่ยนสินค้าแล้ว เป็นการง่ายที่จะถูกกลุ่มคนฉวยโอกาสใช้ฟรีหรือเอาเปรียบกัน อย่างไรก็ตามการรักษาความสัมพันธ์แบบตอบแทนซึ่งกันและกันนี้ต้องขึ้นอยู่กับความไว้วางใจ ความเสมอภาค และความเคารพในปทัสถานของสังคมเป็นสำคัญ

ปัจจุบันความสัมพันธ์แบบตอบแทนซึ่งกันและกันค่อย ๆ เสื่อมลง เมื่อคนในสังคมและชุมชนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรโดยไม่คำนึงถึงกฎระเบียบ กติกาของสังคม โดยคาดหวังว่าคนอื่นคงจะทำตามกฎระเบียบ ให้ความร่วมมือ และการคาดหวังว่าคนอื่น ๆ คงใช้ประโยชน์จากทรัพยากรฟรี เช่น เดียวกัน อย่างไรก็ตามหากชุมชนหมู่บ้านที่เป็นสถาบันไม่ได้สร้างกฎระเบียบ กติกาต่างๆ เพื่อให้คนในชุมชนปฏิบัติหรือควบคุมพฤติกรรมของคนในชุมชนให้ปฏิบัติตาม แต่เมื่อใดความสัมพันธ์แบบตอบแทนซึ่งกันและกันล่มสลายไป ทรัพยากรส่วนรวมกลายเป็นสิ่งไม่มีเจ้าของ ทุกคนก็จะแย่งกันใช้ประโยชน์โดยไม่คำนึงถึงความยั่งยืนของทรัพยากร สุดท้ายการใช้ทรัพยากรของคนในชุมชนจะมีการแก่งแย่ง ฉ้อโกง ข่มขู่ ตลอดจนความรุนแรงต่างๆ ซึ่งลงเอยด้วยความล่มสลายของสังคมส่วนรวม

1.4.9 แนวความคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของชุมชน

หมายความว่า การมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนมีหลายรูปแบบ วิธีการ และวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันไปตามเนื้อหาต้องการเน้นตามความสนใจของชุมชน

การมีส่วนร่วมเป็นพฤติกรรมที่ประชาชนหรือคนที่อยู่ร่วมกันในสังคมนั้นๆ ได้พัฒนาปัญญา ความรู้ ความสามารถ โดยแสดงออกในรูปแบบต่างๆ เพื่อพัฒนาสังคม สิ่งแวดล้อมหรือถิ่นที่ตนอาศัยอยู่ สำหรับความหมายของการมีส่วนร่วมได้มีผู้ให้คำนิยามไว้ดังนี้

ยุวัฒน์ วุฒิเมธี (2526) ได้อธิบายการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการคิดริเริ่ม การพิจารณาตัดสินใจ การร่วมปฏิบัติ และร่วมกันรับผิดชอบในเรื่องต่างๆ อันมีผลกระทบต่อตัวประชาชนเอง

ดิเรก ฤกษ์ร่าย (2527) ได้ให้ความหมายของการผนึกกำลังเพื่อให้เกิดประโยชน์เกิดความร่วมมือว่า หมายถึง การระดมพลังของประชาชนให้เกิดความร่วมมือร่วมใจระหว่าง ประชาชนด้วยกันภายในกลุ่มผลประโยชน์ในองค์กรหรือชุมชน และรวมทั้งการปฏิบัติการให้ประชาชนเกิดความร่วมมือร่วมใจกันกับรัฐหรือตัวแทน คือ เจ้าหน้าที่ของรัฐอย่างเต็มที่

ไพรัตน์ เจริญรินทร์ (2527) ได้ให้ความหมายและหลักการสำคัญของการมีส่วนร่วมของประชาชนและชุมชนในการพัฒนาว่า หมายถึง กระบวนการที่รัฐให้การส่งเสริม ชักนำสนับสนุน และสร้างโอกาสให้ประชาชนและชุมชน ทั้งในรูปของส่วนบุคคล กลุ่มคน ชมรม สมาคม มูลนิธิ

และองค์การอาสาสมัครรูปแบบต่างๆ ให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือหลายเรื่องร่วมกันเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์และนโยบายการพัฒนาที่กำหนดไว้

อคิน ระพีพัฒน์ มรว. (2527) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า ให้ประชาชนเป็นผู้คิดค้นปัญหา เป็นผู้นำทุกอย่าง ไม่ใช่ที่เรากำหนดไปแล้วว่าให้ประชาชนเข้ามาร่วมในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ทุกอย่างต้องเป็นเรื่องของประชาชนที่คิดขึ้นมา

ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ (2527) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า หมายถึง การที่ประชาชนหรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนเองในการจัดการ และควบคุมการใช้และการกระจายทรัพยากร และปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในสังคม เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคมตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะสมาชิกในการมีส่วนร่วมของประชาชน ได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกในรูปการตัดสินใจในการกำหนดชีวิตของตนอย่างเป็นตัวของตัวเอง

กานดา พรหมเกียรติ (2527) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโครงการชลประทานว่า หมายถึง การให้เกษตรกรได้มีส่วนร่วมเกี่ยวข้องในการตัดสินใจ เพื่อร่วมวางแผนดำเนินการและการประเมินผลโครงการที่มีเป้าหมายในการที่จะปรับปรุงผลผลิต และประสิทธิภาพของโครงการชลประทาน

นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527) กล่าวว่า การมีส่วนร่วม หมายถึง การเกี่ยวข้องทางจิตและทางอารมณ์ของบุคคลหนึ่งในสถานการณ์ ซึ่งผลของการเกี่ยวข้องดังกล่าวเป็นเหตุเร้าให้กระทำการได้บรรลุจุดมุ่งหมายของกลุ่มนั้น ทั้งทำให้เกิดความรู้สึกยอมรับผิดชอบกับกลุ่ม ดังกล่าวด้วย

สุริย์ ศันท์ศรีสุโรจน์ (อ้างในนงเยาว์ หลีพันธุ์, 2537) ได้สรุปถึงการมีส่วนร่วมว่า เป็นการร่วมมือร่วมปฏิบัติและร่วมกันรับผิดชอบด้วยกัน ไม่ว่าจะป็นปัจเจกบุคคลหรือของกลุ่มทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการดำเนินการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ต้องการ และเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้

ขวัญชัย วงศ์นิติกร (2532) ได้ให้คำจำกัดความว่า การมีส่วนร่วมประกอบด้วย 3 มิติ คือ มิติที่หนึ่ง การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจว่าควรทำอะไร มิติที่สอง การมีส่วนร่วมเสียสละในการพัฒนา การลงมือปฏิบัติการตามที่ตัดสินใจ มิติที่สาม คือ การมีส่วนร่วมในการแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกิดจากการดำเนินงานและการประเมินผล

พัฒน์ บุญรัตน์พันธ์ (2517) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของชุมชนต้องมีขึ้นโดยตลอดตั้งแต่ขั้นร่วมกันวางแผนโครงการ การเสียสละกำลังแรงงาน วัสดุ กำลังเงิน หรือทรัพยากรใดๆ ที่มีอยู่ในชุมชน

Reeder (1974) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ว่าการมีส่วนร่วม หมายถึง การมีส่วนร่วมในการปะทะสังสรรค์ทางสังคม ซึ่งรวมทั้งการมีส่วนร่วมของปัจเจกบุคคล และการมีส่วนร่วมของกลุ่ม

นงเยาว์ หลีพันธ์ (2537) สาระของการมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง การที่เปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการคิดริเริ่ม การพิจารณาตัดสินใจ การร่วมรับผิดชอบในเรื่องต่างๆ อันมีผลกระทบมาถึงตัวประชาชนเอง การที่จะสามารถทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบท เพื่อแก้ไขปัญหา และนำมาซึ่งสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนที่ดีขึ้นได้นั้น ผู้กระทำการเปลี่ยนแปลงจะต้องยอมรับในปรัชญาทางการพัฒนาชุมชนที่ว่า มนุษย์ทุกคนต่างมีความปรารถนาที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข ได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นธรรมและเป็นที่ยอมรับของผู้อื่นและพร้อมที่จะอุทิศตนเพื่อกิจกรรมของชุมชน ขณะเดียวกันจะต้องยอมรับด้วยความบริสุทธิ์ใจว่ามนุษย์นั้นสามารถพัฒนาได้ถ้ามีโอกาสและการชี้แนะที่ถูกต้อง

กล่าวโดยสรุปความหมายของการเข้ามีส่วนร่วมของชุมชน หมายถึง ความสำเร็จของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติไม่ได้ขึ้นอยู่กับรัฐฝ่ายเดียว แต่ยังขึ้นอยู่กับความร่วมมือของชาวบ้านในท้องถิ่น หากชาวบ้านมีความรู้ความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต และเห็นว่าเป็นทรัพยากรส่วนร่วมของชุมชน ชุมชนย่อมมีความหวงแหนและมีความรู้สึกเป็นเจ้าของ อันนำไปสู่การร่วมมือร่วมใจในการจัดการอ่างเก็บน้ำให้ยั่งยืนต่อไปในอนาคต

ขั้นตอนและลักษณะของการมีส่วนร่วม

(1) ขั้นตอนของการมีส่วนร่วม

เจมส์ คี บีนทง (2526) ได้สรุปการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาไว้ 4 ขั้นตอน ดังนี้

1) การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหา จะต้องศึกษาทำวิจัยหรือค้นคว้าอิสระกับสิ่งที่เราต้องการรู้ต้องการทราบ จะต้องการความละเอียดมากน้อยเพียงใด ต้องการกว้างลึกขนาดไหน ถึงสาเหตุปัญหาของบุคคลอื่น เพื่อนำมาพิจารณาวิเคราะห์ข้อเท็จจริงของปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นหรือจะเกิดขึ้นในอนาคตนั้นได้อย่างถูกต้อง

2) การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินกิจกรรม ในการดำเนินกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งจะต้องมีการดำเนินการวางแผนให้ทุกๆ คนที่เกี่ยวข้อง ผู้ที่เดือดร้อนเข้าไปร่วมวางแผนดำเนินกิจกรรมที่จะเกิดขึ้น เพื่อไม่ไปสร้างผลกระทบความแตกแยกกับประชาชนในชุมชนเดียวกัน แบ่งออกเป็นหลายๆ ฝ่าย

3) การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติ การร่วมกิจกรรมการลงทุนและปฏิบัติ จะต้องให้ผู้ร่วมการลงทุนมีส่วนร่วมในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่เป็นจริง จะต้องให้ตัวแทนของแต่ละ

กลุ่มลงทุน มาบริหารดำเนินการปฏิบัติงานจริง จะต้องมีกฎเกณฑ์ต่างๆ ในการปฏิบัติงาน

4) การมีส่วนร่วมในการติดตามประเมินผล จะต้องให้ประชาชนที่เกี่ยวข้องเข้ามา มีบทบาทในการตรวจสอบข้อเท็จจริงในการทำงาน ให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ตามข้อกำหนดตามแบบแปลนที่วางไว้ ขั้นตอนสุดท้ายจะต้องให้ผู้เกี่ยวข้องติดตามประเมินผล สรุปให้ประชาชนรับทราบข้อมูลที่แท้จริงเพื่อจะนำไปแก้ปัญหาคือที่มีปัญหาคล้ายกัน จะช่วยแก้ปัญหาในอนาคตได้เป็นอย่างดี

อกิน ระพีพัฒน์ มรว. (2537) ได้แบ่งการมีส่วนร่วมของชุมชนออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ

- 1) การค้นหาปัญหา สาเหตุของปัญหาตลอดจนแนวทางแก้ไข
- 2) การตัดสินใจเลือกแนวทางและวางแผนพัฒนาแก้ไขปัญหา
- 3) การปฏิบัติงานในกิจกรรมการพัฒนา

นางเยาว์ หลีพันธุ์ (2527) แบ่งการมีส่วนร่วมออกเป็น 4 ขั้นตอน ดังนี้

- 1) การมีส่วนร่วมในการศึกษาปัญหาและวางแผนป้องกัน หมายถึง การตัดสินใจว่าอะไรคือ ปัญหาของตนเอง อะไรคือสาเหตุและจะแก้ไขปัญหานั้นอย่างไร โดยกำหนดแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกันไปด้วย
- 2) การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติตามแผนป้องกันรักษา หมายถึง การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจร่วมกันตามวิถีทางและแนวทางให้เป็นไปตามโครงการ และแผนการที่ได้กำหนดขึ้น
- 3) การมีส่วนร่วมในการบำรุงรักษา ซึ่งเกิดจากกิจกรรมหรือการดำเนินงานของชุมชน
- 4) การมีส่วนร่วมในการติดตามประเมินผล (Evaluation) เป็นการประเมินการทำงานของตนเองและประเมินสภาพการณ์ภายนอกด้วย

โดยสรุปได้แบ่งขั้นตอนการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็น 3 ขั้นตอน ดังนี้

- 1) การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ หมายถึง การที่ชุมชนดำเนินกิจกรรม พิจารณาปรึกษาหารือ แสดงความคิดเห็นและร่วมรับรู้ถึงปัญหาของชุมชน
- 2) การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ หมายถึง การที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการปฏิบัติในการปรับปรุงตามแผนที่ชุมชนได้กำหนดขึ้นมา
- 3) การมีส่วนร่วมในการเฝ้าระวัง หมายถึง การที่ชุมชนร่วมติดตามความเปลี่ยนแปลง ประเมินการทำงานของตนเอง และร่วมในการบำรุงรักษาในกิจกรรมที่ชุมชนได้ริเริ่มขึ้นมา

(2) ลักษณะการมีส่วนร่วม

ไพรัตน์ เดชะรินทร์ (2527) ได้กล่าวถึง ลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา ดังนี้

- 1) ร่วมทำการศึกษา ค้นคว้าปัญหา และสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนรวมตลอดถึงความต้องการของชุมชน
- 2) ร่วมคิดและสร้างรูปแบบและวิธีการพัฒนาเพื่อแก้ไขและลดปัญหาของชุมชน หรือเพื่อสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชนหรือสนองความต้องการของชุมชน
- 3) ร่วมวางแผนนโยบายหรือแผนงาน หรือโครงการ หรือกิจกรรม เพื่อจัดและแก้ไข ปัญหาและความต้องการของชุมชน
- 4) ร่วมตัดสินใจการใช้ทรัพยากรที่จำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม
- 5) ร่วมจัดหรือปรับปรุงระบบการบริหารงานพัฒนาให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล
- 6) ร่วมลงทุนในกิจกรรม โครงการของชุมชนตามขีดความสามารถของตนเองและของหน่วยงาน
- 7) ร่วมควบคุม ติดตาม ประเมินผล และร่วมบำรุงรักษาโครงการ และกิจกรรมที่ได้ทำไว้โดยเอกชนและรัฐบาลให้ใช้ประโยชน์ตลอดไป

ธวัช เบญจชิตกุล (2529) ได้ทำการศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมของ ชาวเขาในการพัฒนาหมู่บ้านตัวอย่างของศูนย์พัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขาที่จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ลักษณะการมีส่วนร่วมสามารถจัดลำดับจากมากที่สุดไปหาน้อยที่สุด คือ ร่วมสละแรงงาน ร่วมสมทบ วัสดุอุปกรณ์ กับร่วมดูแลรักษาและทำนุบำรุง ร่วมประชุม ร่วมเป็นสมาชิก ร่วมชักชวนเพื่อนบ้าน ร่วมแสดงความคิดเห็นร่วมประเมินผล ร่วมประสานงาน ร่วมรับผิดชอบ และร่วมสละเงิน

โดยสรุปลักษณะการมีส่วนร่วม หมายถึง การมีส่วนร่วมในรูปแบบต่างๆ อันได้แก่ การมีส่วนร่วมในการศึกษา ค้นคว้าปัญหา แสดงความคิดเห็นแก้ไขปัญหา วางนโยบาย ตัดสินใจในผล ประโยชน์บริหารงานลงทุนในกิจกรรมและร่วมเป็นสมาชิก

1.4.10 แนวความคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของชุมชน

นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527) กล่าวว่า เกิดจากแนวความคิดที่สำคัญ 3 ประการคือ

- 1) ความสนใจและห่วงกังวลร่วมกัน ซึ่งเกิดจากความสนใจ และความห่วงกังวล ซึ่งบุคคลบังเอิญเห็นพ้องต้องกันกลายเป็นความสนใจและความห่วงกังวลร่วมกันของสังคม
- 2) ความเดือดร้อนและความไม่พึงพอใจร่วมกันที่มีต่อสถานการณ์ที่เป็นอยู่นั้น ผลักดันให้พุ่งไปสู่การรวมกลุ่มวางแผนและลงมือกระทำร่วมกัน
- 3) การตกลงใจร่วมกัน ที่จะเปลี่ยนแปลงกลุ่มหรือชุมชน ไปในทิศทางที่พึงปรารถนาการตัดสินใจร่วมกันนี้ จะต้องรุนแรงมากพอที่จะทำให้เกิดความคิดริเริ่ม กระทำการที่ตอบสนองความเห็นชอบของคนส่วนใหญ่ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมนี้

ไพรัตน์ เดชะรินทร์ (2527) ได้เสนอหลักการและแนวทางพัฒนาที่ให้เกิดการมีส่วนร่วม ดังนี้

- 1) ยึดหลักความต้องการและปัญหาของประชาชน เป็นจุดเริ่มต้นของกิจกรรม
- 2) กิจกรรมต้องดำเนินการในลักษณะกลุ่ม เพื่อสร้างกลุ่มในการรับผิดชอบร่วมกัน
- 3) แนวทางการพัฒนาในกิจกรรมต่างๆ ในชุมชน
- 4) กิจกรรมพัฒนาที่นำเข้าไปในชุมชน ต้องสอดคล้องกับสภาพแวดล้อม
- 5) การเริ่มต้นกิจกรรมต้องอาศัยผู้นำชุมชน ซึ่งหมายถึง ผู้นำตามธรรมชาติที่ชาวบ้านเคารพนับถือ ผู้นำทางศาสนา ผู้นำที่ได้รับการเลือกตั้งหรือแต่งตั้งจากราชการ เพื่อบุกเบิกและชักนำชาวบ้านต่อไป

ขั้นตอนการดำเนินงานต่างๆ ต้องให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นการร่วมบำรุงรักษาในระยะยาวต่อไป

นอกจากนี้ การมีส่วนร่วมอาจเกิดจากแนวความคิดอื่นๆ ดังต่อไปนี้

- 1) ความศรัทธาที่มีต่อความเชื่อถือบุคคลสำคัญ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ เช่น การลงแขก การบำเพ็ญประโยชน์ การสร้างโบสถ์วิหาร
- 2) ความเกรงใจที่มีต่อบุคคลที่เคารพนับถือหรือมีเกียรติยศตำแหน่ง ทำให้ประชาชนเกิดความเกรงใจที่จะมีส่วนร่วมด้วย ทั้งๆ ที่ยังไม่ศรัทธาหรือมีความเต็มใจที่จะกระทำ เช่น ผู้ใหญ่ ออกปากขอแรงผู้น้อย เป็นต้น
- 3) อำนาจบังคับที่เกิดจากบุคคลที่อำนาจเหนือกว่า ทำให้ประชาชนถูกบีบบังคับให้มีส่วนร่วมในการกระทำต่างๆ เช่น บีบบังคับให้ทำงานเยี่ยงทาส

โดยสรุปแนวคิดการมีส่วนร่วมได้ดังต่อไปนี้

- 1) มีความสนใจและห่วงใยร่วมกัน มีอุดมการณ์ในทิศทางเดียวกันในการร่วมกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชนส่วนรวม
- 2) มีความต้องการร่วมกัน จะต้องจัดตั้งกลุ่มองค์กรต่างๆ มาปกป้องการเอารัดเอาเปรียบของบุคคลใดหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อของประชาชนที่จะได้รับ
- 3) ขั้นตอนในการดำเนินงานต้องให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่ต้นจนจบ เพื่อผลในระยะยาว จะต้องให้ประชาชนเข้ามาทุกคนเข้ามามีส่วนร่วมในการนำเสนอปัญหาแนวทางแก้ไข พิจารณาสรุปผลดีผลเสียในการทำกิจกรรมนั้น เพื่อให้เกิดปัญหาตามมาจากหลังน้อยที่สุดในการดำเนินงาน
- 4) การเริ่มต้นของกิจกรรมต้องอาศัยผู้นำหมู่บ้านเพื่อบุกเบิกชักนำชาวบ้านต่อไป ชุมชนจะต้องมีผู้นำที่เข้มแข็งเป็นที่ยอมรับของประชาชนหรือบุคคลทั่วไป เพื่อที่จะสามารถรวมกลุ่มเพื่อให้เกิดชุมชนที่เข้มแข็งในการพัฒนาต่อไป

1.4.11 วรรณกรรมปริทัศน์

ในการศึกษาวิจัยเรื่อง ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมของชุมชนเกี่ยวกับทรัพยากรนั้น ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2538) ได้อธิบายถึงประเด็นปัญหาของระบบเปิดเสรีเกิดมาจากการไม่มีข้อจำกัดในการใช้ทรัพยากร ใครมาก่อนได้ก่อน เป็นระบบมือใครยาวสาวได้สาวเอา ในขณะที่ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมมักจะเกี่ยวข้องกับโครงสร้างภายในกลุ่ม ซึ่งเกี่ยวข้องกับสิทธิในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน มีข้อห้ามและกฎระเบียบของกลุ่มหรือชุมชนควบคุมอยู่ ทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมกันมีการจัดการร่วมกัน เพื่อป้องกันมิให้ผู้อื่นที่ไม่ได้เป็นสมาชิกของกลุ่มหรือชุมชนมาแย่งใช้ และมีการจัดสรรการใช้และควรปฏิบัติอย่างไรในการใช้ทรัพยากร

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่จัดการโดยระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม เกิดจากจำนวนประชากรในชุมชนเพิ่มขึ้นมีความต้องการใช้ทรัพยากรเพิ่มขึ้นไม่ว่าจะเป็นที่ดิน ป่าไม้ แหล่งน้ำต่างๆ ซึ่งการใช้ทรัพยากรของสมาชิกในชุมชนจะเกินขีดความสามารถที่ทรัพยากร เหล่านั้นจะฟื้นตัวและคืนสภาพดั้งเดิมได้ ในไม่ช้าก็เกิดการแย่งกันใช้ประโยชน์โดยไม่คำนึงถึงกฎระเบียบเพื่อความอยู่รอดของตนเอง ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมก็จะกลายเป็นระบบเสรีภายในชุมชนเอง

อย่างไรก็ดี ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2538) ได้อธิบายถึง สังคมชวานาบุคก่อนทุนนิยม ไม่มีการถือครองกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล โดยที่ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเกิดขึ้นจากระบบทุนนิยมที่นำเอาระบบตลาดที่มีการแข่งขันเข้ามาใช้ เพื่อต้องการให้ชวานาและสมาชิกของชุมชนมีสิทธิในการยังชีพเท่าเทียมกัน การละเมิดสถาบันหมู่บ้านของสังคมชวานาโดยรัฐและกลุ่มทุน ก่อให้เกิดการต่อต้านจากชาวบ้าน ในสังคมชวานานั้นหมู่บ้านเป็นเจ้าของและจัดการทรัพยากรส่วนรวม มาตรการในการจัดสรรทรัพยากรของหมู่บ้านช่วยลดแรงกดดันจากภาวะขาดแคลนทรัพยากรได้ และยังช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงาน โดยวิธีการแลกเปลี่ยนแรงงาน

สถาบันหมู่บ้านและทรัพยากรเป็นสินค้าสาธารณะชาวบ้านใช้เหตุผลเช่นเดียวกับระบบตลาดในการตัดสินใจถือกรรมสิทธิ์ร่วมกันในทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน หมู่บ้านเองทำหน้าที่ในการจัดการที่เกี่ยวข้องกับการใช้และบำรุงรักษาทรัพยากรของส่วนรวม ไม่ว่าจะเป็นป่าต้นน้ำ ป่าไม้ใช้สอยของชุมชน อ่างเก็บน้ำ ฯลฯ สิ่งสำคัญที่ถือว่าเป็นกลไกในการควบคุมการใช้ทรัพยากรคือ สถาบัน ซึ่งหมายถึงกฎระเบียบข้อตกลงที่สังคมสร้างขึ้นมาเพื่อกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกชุมชนกับทรัพยากร

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาหมู่บ้านภาคเหนือกับการจัดการป่าต้นน้ำ ของ ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2538) พบว่าบ้านหลวง ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอบ้านหลวง จังหวัดน่าน ชาวบ้านได้ลุกขึ้นมาต่อต้านการตัดไม้ทำลายป่าของกลุ่มนายทุน ชาวบ้านเริ่มขาดแคลนน้ำ เพราะป่าต้นน้ำถูกทำลาย ภายหลังได้มีการพยายามรวมกลุ่มกันขึ้นมาดูแลรักษาป่าต้นน้ำ ซึ่งมีมากกว่า 150,000 ไร่ จนประสบความสำเร็จ ส่วนในกรณีของบ้านศิลาแดง อำเภอปัว จังหวัดน่าน เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่มีการจัดการป่าต้นน้ำ

เริ่มจากผู้นำท้องถิ่นคือ กำนัน ในระยะแรกไม่มีแนวทางและกฎระเบียบชัดเจน เพียงแต่กลุ่มสมาชิก มีความเห็นตรงกันเกี่ยวกับผลกระทบจากการทำลายป่าต้นน้ำลำธาร จึงได้ดำเนินการกำหนดกฎระเบียบต่างๆ ห้ามการทำไร่เลื่อนลอยบริเวณแหล่งต้นน้ำ เมื่อชาวบ้านเห็นความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องช่วยกันอนุรักษ์ป่าไม้อันเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารได้แล้ว ความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำ ป่าไม้ และของป่าก็มีให้หมู่บ้านได้ใช้ประโยชน์กันต่อไป

การศึกษาการจัดการทรัพยากรส่วนรวมในระบบอื่นๆ โดยเฉพาะองค์กรเหมืองฝาย ซึ่ง อุไรวรรณ ตันกิมยง (2538) ได้ศึกษามิติพิจารณาองค์ประกอบทางนิเวศของทรัพยากรเป็นพื้นฐานสำคัญของโครงสร้างความสัมพันธ์ของสังคมชุมชนนอกเหนือไปจากองค์ประกอบทางเครือญาติ และเครือข่ายทางสังคมอื่นๆ ความสำเร็จในการจัดการน้ำซึ่งเป็นทรัพยากรส่วนรวมและเศรษฐกิจ การเกษตรสัมพันธ์โดยตรงกับการปรับตัวของชุมชน ภายใต้การจัดการองค์การเหมืองฝายที่มีประสิทธิภาพ มีโครงสร้างการบริหาร การแบ่งหน้าที่ ความรับผิดชอบและการควบคุมระบบกระจายผลประโยชน์ที่เป็นธรรม ตลอดจนการแลกเปลี่ยนระหว่างผลประโยชน์และความรับผิดชอบต่อที่เหมาะสม

การศึกษาเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชน การอนุรักษ์ป่า รวมทั้งเครือข่ายการเรียนรู้และการจัดการป่าชุมชนทั้งของ สุรินทร์ สุริยวงศ์ (2536) สุริยา ยี่ขุน (2537) กอบกาญจน์ พงษ์ระชะชัย (2538) ลำแพน จอมเมือง (2540) และสรรเสริญ ทองสมนึก (2542) ต่างสรุปไว้คล้ายๆ กันว่า ปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าไม้บริเวณ แหล่งต้นน้ำลำธารเพื่อการค้า และการเกษตรที่ผิดวิธีหรือกิจการใดๆ ก็ตาม นำมาซึ่งความเสื่อมโทรมของทรัพยากร ขาดแคลนน้ำ เพื่อการใช้สอยและการเกษตร ทำให้ชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำและพื้นที่ใกล้เคียงเดือดร้อน ทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้จากปัญหาความเดือดร้อนดังกล่าว มีการรวมตัวกัน สร้างความเข้าใจร่วมกันสร้าง กฎเกณฑ์ กติกา และยอมรับร่วมกัน ทั้งยังหามาตรการป้องกันมิให้คนในชุมชนอื่น หรือคนภายนอก เข้ามานุกรุกทำลายป่าในเขตอนุรักษ์ มีการถ่ายทอดความเชื่อในการอนุรักษ์ป่าทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น จัดพิธีกรรมบวงสรวงข้าวป่า เทพอารักษ์ ข้าวป่า ข้าวเขา มีการปลุกฝังความเชื่อว่า ป่ามีผีเป็นผู้ดูแลรักษา ใครทำลายจะได้รับความวิบัติต่างๆ นอกจากนี้ยังได้นำความเชื่อทางศาสนา เช่น การทำพิธีบวชต้นไม้ บวชป่า เป็นต้น เพื่อประโยชน์ในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ ลำธาร ชุมชนได้รับประโยชน์จากแหล่งน้ำของป่า อาหารจากป่า และไม้ใช้สอยที่จำเป็น เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การศึกษาป่าชุมชน พยุงศักดิ์ จันทรสุรินทร์ (2538) ได้มุ่งเน้นการพัฒนา วินัยขององค์กรชุมชนหมู่บ้านทุ่งยาว ตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน โดยศึกษาเกี่ยวกับ องค์การเหมืองฝายดูแลผลประโยชน์จากป่า ตรวจตราและดูแลสภาพป่า และคณะกรรมการหมู่บ้าน เป็นผู้รักษากฎระเบียบและบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน ทั้งสององค์กรมีการประสานงานกันอย่างใกล้ชิดเกี่ยวกับป่าชุมชน ซึ่งผลการศึกษาของ พยุงศักดิ์ ดังกล่าวมุ่งเน้นหลายๆ ประการคือ (1) การสร้าง

อุดมการณ์ขององค์กรชาวบ้านทุ่งยาวได้มีการพัฒนาจิตสำนึกในเรื่องชุมชนรักป่าอย่างเป็นรูปธรรม ให้ชาวบ้านมีความรู้สึกผูกพันกับป่าน้ำจืดของชุมชน ผู้นำองค์กรชุมชนคนแล้วคนเล่าต่างสืบทอดเจตนารมณ์ร่วมในการพิทักษ์ป่าชุมชน ทั้งยังอาศัยอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านนับถือรวมอยู่ด้วย (2) กระบวนการมีส่วนร่วม โดยเฉพาะในระบบการจัดเหมืองฝาย ชาวบ้านทุกคนได้ประโยชน์จากการใช้น้ำเหมืองฝาย จึงมีหน้าที่มาช่วยกันดูแลทั้งเหมืองฝาย และป่าน้ำจืดส่วนกิจกรรมอื่นๆ ที่ชาวบ้านมาร่วมกันทำ ได้แก่ การขุดลอก เหมืองฝาย พิธีสำคัญๆ ของชุมชน เป็นต้น (3) กระบวนการเสริมสร้างวินัยขององค์กร การรักษาดูแลป่าชุมชนบ้านทุ่งยาว มีปัจจัยสำคัญๆ ที่ทำให้เกิดวินัยขององค์กร ประกอบด้วย ความเดือดร้อน ภาวะขาดแคลนน้ำ ในอดีต ทำให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกในการฟื้นฟูและรักษาป่าชุมชนมีความพร้อมทั้งแนวคิด และทัศนคติต่อการรักษาป่ามาแล้ว การระดมให้มีส่วนร่วมจัดบำรุงรักษาเหมืองฝาย การออกกฎระเบียบ เพื่อใช้ลงโทษผู้ฝ่าฝืนอย่างมีประสิทธิภาพ ความเชื่อ ความศรัทธา ในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ช่วยคุ้มครองทรัพยากรอันเป็นพลังเสริมแรงทางจิตวิญญาณ โดยตรง นอกจากนี้ความยึดมั่นในอุดมการณ์ของการรักษาทรัพยากรป่าไม้ของชาวบ้านทุ่งยาวอย่างต่อเนื่อง เป็นที่รับรู้แพร่หลายทำให้พวกเขาได้รับการเสนอกรณีตัวอย่าง ได้รับความชื่นชม ได้รับรางวัลหมู่บ้านเป็นการเสริมสร้างให้เกิดความภาคภูมิใจ และความมั่นใจให้แก่องค์กรชุมชน และชาวบ้านทุ่งยาวโดยทั่วกัน

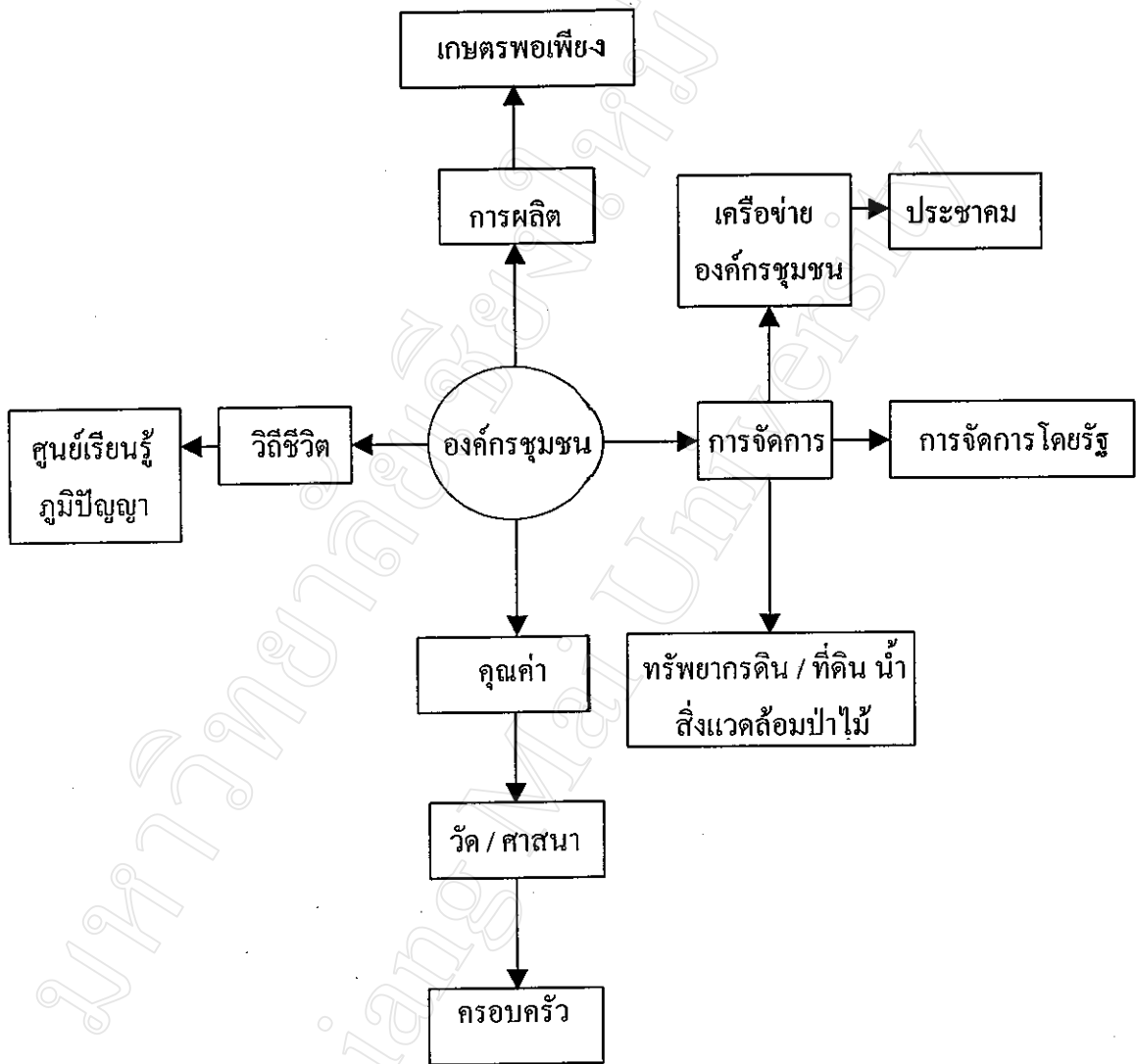
สำหรับความเข้มแข็งของชุมชน ได้มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการบริหารจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ซึ่ง ระดม อินแสง (2541) ได้ศึกษาองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) 4 แห่งในจังหวัดน่าน โดยเฉพาะ อบต.กลางเวียง อำเภอเวียงสา ได้มีบทบาทสำคัญในการรวมกลุ่มชาวบ้าน กำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ และเขตห้ามจับปลาในเขตทำน้ำของหมู่บ้านในการรวมตัวของพหุภาคีประกอบด้วย ข้าราชการ พระสงฆ์ องค์กรเอกชน นักวิชาการ นักธุรกิจ และชาวบ้าน ได้พูดคุยสนทนาปัญหาการขาดแคลนสัตว์น้ำโดยเฉพาะปลา ซึ่งเป็นอาหารหลักของชาวบ้าน ทำให้เกิดความเดือดร้อน เมื่อมีการรณรงค์และส่งเสริมในการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำในเขตที่กำหนด มีการจัดหาพันธุ์ปลา ปล่อยปลาในวันสำคัญๆ โดยเฉพาะวันสืบชะตาแม่น้ำ (วันสงกรานต์) ให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมดูแลรับผิดชอบ กำหนดระเบียบขึ้นมีกรรมการบริหารชุดหนึ่ง ทำหน้าที่กำหนดกฎเกณฑ์ กำหนดเขตอนุรักษ์สัตว์น้ำ ตามระยะทางของหมู่บ้าน ระหว่าง 1,000 – 1,500 เมตร มีการตั้งกองทุนอาหารปลา ตั้งอาสาสมัครนักเรียนช่วยดูแลให้อาหารปลา ให้ชาวบ้านช่วยกันสอดส่อง ดูแล ให้ปฏิบัติตามกฎ ข้อบังคับ ห้ามจับปลาในเขตอนุรักษ์มีบทกำหนดโทษ เช่น ปรับ 500-1,000 บาท หากมีการฝ่าฝืน มีการสอดส่องดูแล มีกลไกแก้ปัญหาข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้น วิธีการดังกล่าวนี้ประสบผลสำเร็จอย่างสูง บริเวณแม่น้ำน่านปัจจุบันมีเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำนับเป็นสิบๆ แห่ง มีปลาขยายพันธุ์ เพิ่มจำนวนมากมายแต่ละปี ปรากฏความ

สำเร็จช่วยให้ชาวบ้านมีปลาน้ำจืดนานาชนิดบริโภคตลอดปี ซึ่งบ่งชี้ถึงความสำเร็จของการจัดการทรัพยากรส่วนรวมได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง

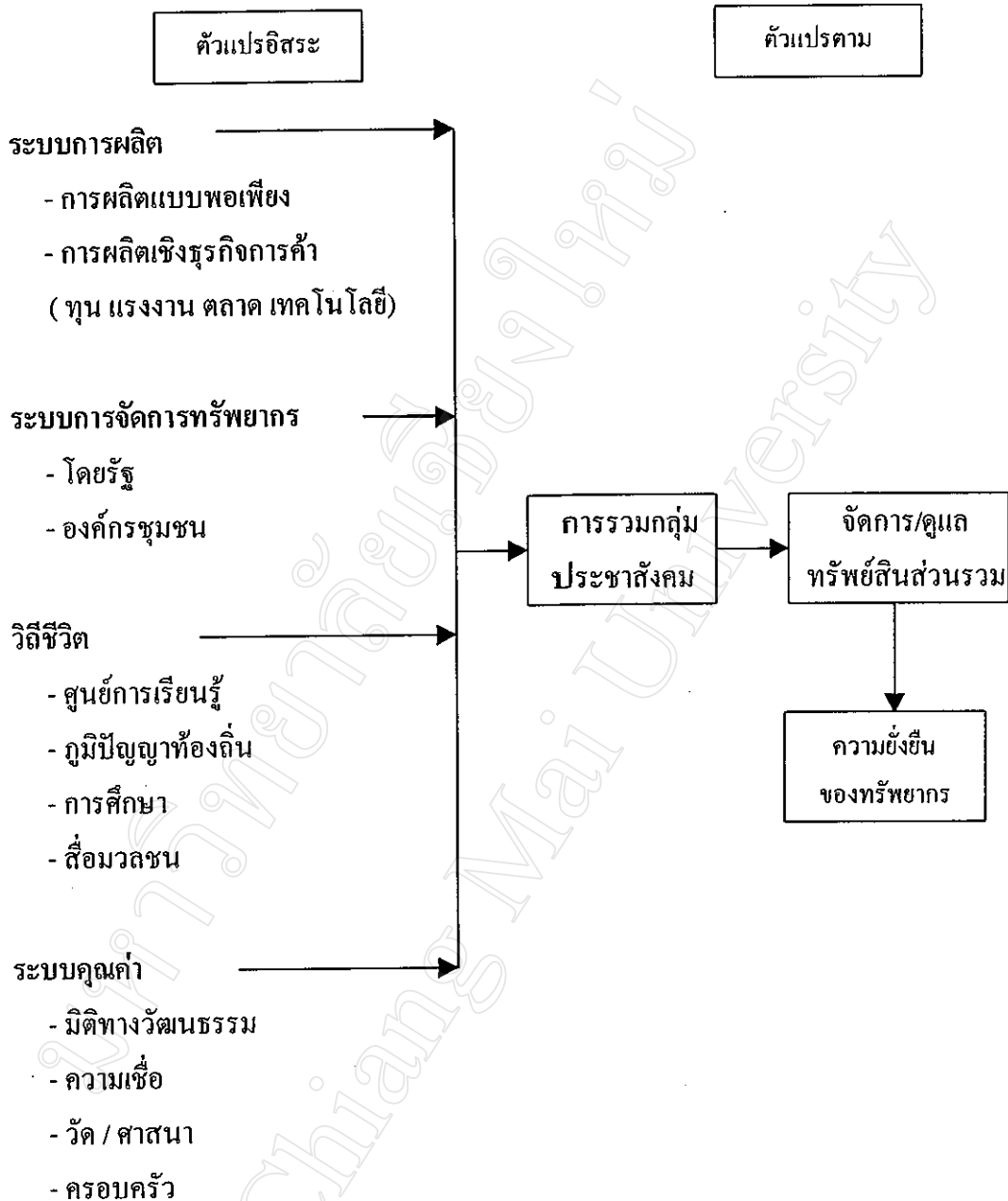
กล่าวโดยสรุป จากการทบทวนวรรณกรรมดังกล่าวแล้วข้างต้นพอจะสรุปได้ว่าการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน โดยเฉพาะประชาสังคมตำบล ไม่ว่าจะมีความเล็ก ขนาดใหญ่ หากสามารถให้ความรู้ ความเข้าใจ สามารถสร้างจิตสำนึกในเรื่องของการจัดการทรัพยากรส่วนรวม ทุกคนในชุมชนมีความเข้าใจเรื่องของสิทธิ ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมของชุมชน ในทรัพยากรที่เป็นส่วนกลาง ทุกคนมีความเสมอภาคในการใช้ประโยชน์ มิใช่ตกอยู่กลุ่มบุคคลหนึ่งกลุ่มใดที่คัดคงผลประโยชน์แต่ฝ่ายเดียว หากคนกลุ่มใหญ่เห็นความสำคัญ ความจำเป็น และประโยชน์อื่น ๆ ที่มีร่วมกันในการที่จะปกป้องรักษาอนุรักษ์ให้ทรัพยากรเหล่านั้น สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืนนับเป็นมิติใหม่ในสังคมไทยที่ทุกฝ่ายจัดช่วยกันปรับปรุง พัฒนา และฟื้นฟูทรัพยากรส่วนรวมให้อยู่คู่กับสังคมไทยตลอดไป

1.5 กรอบแนวคิดในการศึกษา

จากการศึกษาทฤษฎีและค้นคว้าเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทำให้มีแนวคิดว่าการรับรู้เป็นต้นตอที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ข้อมูลข่าวสาร การรวมกลุ่มของประชาสังคม การรวมกลุ่มของประชาสังคมในการดูแลทรัพยากรสินส่วนรวม การผลิตแบบพอเพียง หรือผลิตเชิงธุรกิจจะต้องมีการรวมกลุ่มในการจัดการผลิต เช่น กลุ่มเกษตรกร ด้านธุรกิจสหกรณ์ร้านค้า การจัดการโดยรัฐหรือองค์กรชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการให้คำปรึกษาต้องมีการจัดตั้งศูนย์ฝึกอบรมให้ความรู้ความเข้าใจในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับประชาชน ทั้งการศึกษา สื่อมวลชน ต้องใช้วัฒนธรรม ความเชื่อ ศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องในการจัดการทรัพยากรสินส่วนรวม เพื่อเป็นการนำไปสู่การดูแลรักษาทรัพยากรสินส่วนรวมแบบยั่งยืนต่อไป

แผนภูมิที่ 1 กรอบแนวคิดเกี่ยวกับองค์กรชุมชน

แผนภูมิที่ 2 กรอบแนวคิดในการศึกษาแสดงความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรอิสระและตัวแปรตาม

1.6 นิยามศัพท์

ประชาสังคมตำบล หมายถึง ประชาชนในสังคมที่มีส่วนร่วม/การร่วมมือ การจัดการผลประโยชน์ส่วนร่วม ด้านความรับผิดชอบ ความตระหนัก ความยั่งยืน กระบวนการเรียนรู้ กระบวนการปรับตัวของชุมชนในกระแสความเปลี่ยนแปลง ปรับตัวทางธรรมชาติบนฐานภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่น

ระบบการผลิตแบบพอเพียง หมายถึง การผลิตเพื่อยังชีพของประชาชนในพื้นที่หนึ่ง ๆ ที่มีวัตถุประสงค์ในการผลิตเพียงพอยังชีพในครัวเรือนมีเหลือขายเล็กๆ น้อยๆ

ระบบการผลิตเชิงธุรกิจการค้า เป็นการผลิตในขอบเขตขนาดใหญ่ เพื่อรายได้และมุ่งกำไรเป็นสำคัญ

การจัดการทรัพยากรโดยรัฐ หมายถึง รัฐเป็นผู้ดำเนินการดูแลรักษาควบคุมด้วยวิธีการต่าง ๆ ทรัพยากรเหล่านั้นเป็นของรัฐประชาชนมีส่วนร่วมน้อยมาก เช่น ป่าไม้ แหล่งน้ำ อื่น ๆ

การจัดการทรัพยากรโดยชุมชน หมายถึง ชุมชนหรือองค์กรชุมชนดำเนินการดูแลรักษาฟื้นฟู โดยประชาชนมีส่วนร่วมดูแลรักษาใช้ประโยชน์ร่วมกันเช่น ป่าชุมชน แหล่งอนุรักษ์สัตว์น้ำ (ปลา) ของหมู่บ้านอื่นๆ

มิติทางวัฒนธรรม หมายถึง ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี ศาสนา สิ่งที่อยู่ทอดจากครอบครัวและอื่นๆ ที่กลุ่มคนถือปฏิบัติตาม

แหล่งน้ำของชุมชน ได้แก่ บ่อบาดาลและอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก ซึ่งรัฐจัดสร้างให้แก่หมู่บ้านเพื่อบรรเทาภาวะขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้ในครัวเรือนและเพื่อการเกษตร

ทรัพยากรมีส่วนร่วม หมายถึง ทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันซึ่งไม่มีใครเป็นเจ้าของ แต่ทุกคนสามารถใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ และเป็นการยากที่จะคิดกันมิให้คนอื่นมาใช้ประโยชน์ร่วมได้ รวมทั้งทรัพยากรประเภทที่ใช้แล้วทำให้เกิดการหมดเปลืองไปได้ ตัวอย่างทรัพยากรประเภทนี้ ได้แก่ พืชป่าไม้ ที่ดิน ระบบชลประทาน ทรัพยากรประมง ทรัพยากรลุ่มน้ำ เป็นต้น

การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง กระบวนการที่ประชาชนได้เรียนรู้รับบทบาทหน้าที่ของตนเอง ตามที่กำหนดไว้ในสาระสำคัญของรัฐธรรมนูญที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม มาตรา 46 และมาตรา 56 แล้วมีส่วนร่วมในการเข้าไปดูแลรักษาใช้ประโยชน์ และอนุรักษ์ทรัพยากร เพื่อให้เกิดการใช้ทรัพยากรแบบยั่งยืน

การใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน คือ ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่นำเอาทรัพยากรทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นธรรมชาติ มนุษย์ การเงิน และกายภาพ มาจัดการให้เกิดความมั่นคง ความอยู่ดีกินดี และความสุขสมบูรณ์เพิ่มขึ้น ความยั่งยืน หมายถึง ความอยู่รอดของมนุษย์ การดำรงชีวิตอย่างมีคุณภาพที่ยาวนานไม่ใช่อายุเพื่อรอดชีวิต การใช้ทรัพยากรให้ชนรุ่นหลังมีไว้เท่าเทียมเรา ปลูกสร้างเสริมเพิ่มเติมส่วนที่ใช้ไปแล้วให้มีใช้ตลอดไป การพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การพัฒนาที่อยู่ภายใต้ขีดจำกัดทางนิเวศ

บ่อน้ำบาดาล หมายถึง การขุดเจาะบ่อน้ำบาดาลจากแหล่งน้ำใต้ดิน เพื่อนำน้ำใต้ดินขึ้นมาใช้อุปโภค บริโภค หรือใช้ในการทำเกษตร บางครั้งเพื่อแก้ไขปัญหาภัยแล้ง การขุดน้ำอุปโภค บริโภค ในเขตพื้นที่ถิ่นทุรกันดาร

การสร้างอ่างเก็บน้ำ หมายถึง ส่วนประกอบสำคัญในการพัฒนาแหล่งน้ำผิวดินให้เป็นประโยชน์ โดยขวางปิดกั้นลำน้ำ เพื่อเก็บกักน้ำที่มีมากในฤดูฝน สำหรับไว้ใช้ในฤดูแล้งและช่วงมีน้ำน้อย นอกจากนี้ยังทำหน้าที่เก็บกักน้ำและชะลอน้ำไหลบางส่วน จะทำให้ลดความเสียหายจากน้ำท่วมท้ายอ่างเก็บน้ำได้ วัตถุประสงค์เพื่ออุปโภค บริโภค การเกษตร การผลิตพลังงานไฟฟ้า การประมง การท่องเที่ยว การใช้ดินน้ำเค็ม การป้องกันอุทกภัย การคมนาคม การชลประทาน ฯลฯ

ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ ความเข้าใจที่แสดงออกมาในมคิของนามธรรม และหรือรูปธรรมที่สืบทอดต่อกันมาจากชนรุ่นก่อน โดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดและการเรียนรู้ หรือความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

1.7 วิธีการศึกษา

1.7.1 ข้อมูลและแหล่งข้อมูล

1) ข้อมูลปฐมภูมิ ซึ่งได้แก่ ข้อมูลที่จะตอบวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ทั้งหมด เช่น ข้อมูลพื้นฐานของประชากร ความคิดเห็นด้านประชาสังคมได้เก็บรวบรวมจากกลุ่มตัวอย่างที่สุ่มมาเพื่อการศึกษาโดยตรง

2) ข้อมูลทุติยภูมิ ซึ่งได้แก่ ข้อมูลอื่นนอกเหนือจากข้อมูลปฐมภูมิ เช่น บริบทของอ่างเก็บน้ำและบ่อน้ำบาดาล ได้เก็บรวบรวมมาจากเอกสาร สิ่งพิมพ์ของหน่วยงานราชการ เช่น ห้องสมุดรพช. และสำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

1.7.2 ประชากร คือ คริวเรือนในพื้นที่ศึกษา 3 ตำบล จำนวน 3,409 คริวเรือน

1.7.3 กลุ่มตัวอย่าง โดยเลือกจากประชากรทั้งหมด โคนการกำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างใช้สูตรของ ทาโร ยามาเน (Taro Yamane) ให้มีความคลื่อนได้ 0.05 ดังนี้

$$n = \frac{N}{1+N(e)^2}$$

กำหนดให้ n = ขนาดของกลุ่มตัวอย่าง

N = จำนวนประชากรทั้งหมดของ 3 ตำบล (16 หมู่บ้าน)

E = ความคลาดเคลื่อนของกลุ่มตัวอย่างได้ร้อยละ 5 หรือ 0.05

การเลือกหมู่บ้านทั้งหมดใน 3 ตำบล จำนวน 16 หมู่บ้าน มีจำนวนคริวเรือน 3,409 คริวเรือน มีจำนวนประชากรหญิง 6,256 คน ชาย 6,393 คน รวม 12,649 คน ขึ้นต่อไปทำการสุ่มจำนวน

ครัวเรือนโดยใช้วิธีการแบบมีระบบ Systematic Sampling คือการใช้เลขที่บ้านเลขคู่ เลขคี่ โดยเริ่มจากบ้านเลขที่ 2 – 19 –36 –53 หรือเลขที่บ้าน 3 – 20 – 37 –54 ตามลำดับไปจนครบจำนวนที่ต้องการคือ 357 ครัวเรือน และการใช้การสัมภาษณ์หัวหน้าครัวเรือนเป็นกลุ่มตัวอย่าง การศึกษาครั้งนี้ใช้กลุ่มตัวอย่าง 200 ครัวเรือน เนื่องจากพื้นที่ 3 ตำบลอยู่ติดกัน สภาพทางกายภาพคล้ายๆ กัน การประกอบอาชีพก็ไม่แตกต่างกันนัก และการศึกษาความรู้ไม่แตกต่างกัน

วิธีเลือกประชากรตัวอย่าง

$$\text{ประชากร} = \frac{\text{จำนวนครัวเรือน}}{\text{ตัวอย่างครัวเรือน}} = \frac{3,409}{200} = 17$$

$$\text{ตำบลแม่ปะ} = \frac{357}{17} = 21 \text{ ตัวอย่าง}$$

$$\text{บ้านท่ามะเกวียน ต.แม่ปะ} = \frac{232}{17} = \text{ใช้ } 14 \text{ ตัวอย่าง}$$

ตารางที่ 2 จำนวนครัวเรือน บ่อบาดาล และอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก

ลำดับ ที่	ตำบล	จำนวน หมู่บ้าน	จำนวน			เลือก ตัวอย่าง	หมายเหตุ
			ครัวเรือน	บ่อบาดาล	อ่างเก็บน้ำ		
1	แม่ปะ	2	357	7	4	21	
2	แม่มอก	8	1,389	22	9	82	
3	เวียงมอก	6	1,663	33	11	97	
รวม		16	3,409	62	24	200	

1.7.4 เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา

การเก็บรวบรวมข้อมูลสำหรับการศึกษาที่ใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือ ซึ่งแบบสอบถามประกอบด้วยส่วนต่างๆ ดังนี้

ส่วนที่ 1 ข้อมูลส่วนบุคคล เพศ อายุ การศึกษา จำนวนสมาชิกในครัวเรือน รายได้ ขนาดพื้นที่ถือครอง สถานภาพในสังคม และอื่นๆ

ส่วนที่ 2 เป็นแบบทดสอบความรู้ความเข้าใจเรื่องของทรัพยากร สิ่งแวดล้อม ความรู้ ความตระหนัก และความรับผิดชอบต่อทรัพยากรสิ่งแวดล้อม กำหนดเกณฑ์ให้คะแนน

ส่วนที่ 3 เป็นคำถามเกี่ยวกับพฤติกรรมการรู้ความเข้าใจของประชาชนเกี่ยวกับการดูแลทรัพยากรสิ่งแวดล้อม การเข้าเป็นสมาชิกกลุ่ม ประชุมกลุ่ม การรวมกลุ่ม เพื่อเป็นประโยชน์ต่อชุมชน บทบาทความเข้มแข็งของผู้นำชุมชนในหมู่บ้าน การช่วยกันดูแลรักษาทรัพยากรสิ่งแวดล้อม การได้รับข้อมูลข่าวสารจากสื่อและความเข้าใจเรื่องการใช้ทรัพยากรที่เหลืออยู่ในชุมชนหลังมีใช้เท่ากับปัจจุบัน เป็นการนำไปสู่การพัฒนาทรัพยากรอย่างยั่งยืนในการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยใช้แบบสอบถามเลือกตามแบบประเมิน (Rating Scale) 4 ระดับ คือ 3 , 2 , 1 และ มีจำนวน 21 ข้อ มีเกณฑ์การให้คะแนนดังนี้

สูง	ให้คะแนน	3 คะแนน
ปานกลาง	ให้คะแนน	2 คะแนน
ต่ำ	ให้คะแนน	1 คะแนน
ไม่รู้	ให้คะแนน	0 คะแนน

ส่วนที่ 4 เป็นคำถามเกี่ยวกับปัจจัยและอุปสรรคต่างๆ ที่มีผลต่อการดำเนินการขององค์กรชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการจัดการทรัพยากรการผลิตวิถีชีวิต และระบบคุณค่า ความเชื่อของคนในสังคม

ส่วนที่ 5 เป็นแบบสอบถามสัมภาษณ์เจาะลึกสำหรับ Key Informant ในชุมชน ประกอบด้วยผู้นำชุมชนต่างๆ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ครู เจ้าอาวาส อสม. องค์กรเอกชน และผู้อื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้อง พัฒนาการเกษตรตำบล อนามัย อื่นๆ

1.7.5 การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้ศึกษาได้ขอความร่วมมือจากบุคคลหลายฝ่ายในการรวบรวมเก็บข้อมูล เพื่อจะนำมาวิเคราะห์และผลสำหรับดำเนินการครั้งนี้ เช่น ผู้นำชุมชน ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และ อบต. ได้เก็บข้อมูลระหว่างเดือนมิถุนายน ถึงเดือนสิงหาคม 2543 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลกระทำโดยการนำแบบสอบถามไปมอบให้กับผู้ที่ถูกสุ่มเป็นตัวอย่างสำหรับทำการศึกษา ในขณะที่เดียวกันผู้ศึกษาได้ทำการสังเกตและสนทนาในประเด็นที่เกี่ยวกับเรื่องที่จะศึกษาไปด้วย

1.7.6 การประมวลผล และวิเคราะห์ข้อมูล ข้อมูลที่รวบรวมได้ทั้งหมด นำไปทำการหัดเพื่อการวิเคราะห์ทางสถิติ โดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูป SPSS/PC For Windows

- 1) ข้อมูลส่วนบุคคล วิเคราะห์ด้วยการแจกแจงความถี่ และการกระจายร้อยละ
- 2) เกณฑ์การวิเคราะห์ แบ่งเกณฑ์ความรู้ เกณฑ์พฤติกรรมการดูแลทรัพยากรสิ่งแวดล้อมที่รัฐได้ก่อสร้างให้กับประชาชน โดยพิจารณาจากค่าเฉลี่ยเลขคณิต (\bar{X}) และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน S.D. โดยแบ่งออกเป็น 3 ระดับ พร้อมกับกำหนดขอบเขตและให้ความหมายของค่าเฉลี่ยแล้วผู้วิจัยได้ใช้วิธีการจัดการกระจายค่าพิสัย (Range) ดังแสดงในตารางที่ 3

3) ข้อมูลการรับรู้ ความตระหนัก ความเข้าใจและพฤติกรรมต่างๆ วิเคราะห์ด้วย
ค่าเฉลี่ยเลขคณิต และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ตารางที่ 3 เกณฑ์ค่าเฉลี่ยประเมินความรู้ ความเข้าใจของประชาชนเกี่ยวกับพฤติกรรมดูแล
รักษาทรัพยากรสิ่งแวดล้อม

เกณฑ์ค่าเฉลี่ย	ความหมายของการรับรู้
1.0 – 1.6	ต่ำ
1.7 – 2.3	ปานกลาง
2.4 – 3.0	สูง